A középosztály válságának epikus ábrázolása. A regények.

Kosztolányi Dezső világképének, szemléletmódjának meghatározó tényezője az a viszony, mely őt családjához, a vidéki értelmiségi középosztály nem lebecsülendő számu és hatásu tanárrétegéhez fűzte. Innen kapta azokat a világnézeti ösztönzéseket, melyek élete végéig irányitották érdeklődését, szabályozták látásmódját, ösztönözték a számára fontosnak látszó problémák müvészi ábrázolására. A társadalmi változások és áramlások mélyére sosem hatolt igazán, jellemzők ebben a vonatkozásban első korszakának versei, melyekben - Arany János és esetleg Zempléni Árpád hatása alatt - a dekorativ ábrázolásmódot tartotta a valósággal adekvátnak /263./, s az egyszerü embereket többnyire objektiv kivülállással ábrázolta, majdnem mindig megmaradva az ábrázolás szintjén, nem érezve hivatásának, hogy a társadalmi ellentétek mélyére hatoljon.

Az első világháboru után, de kivált a trianoni békeszerződés hatására a lateiner müveltségét oly szivesen emlegető tanárréteg is válságba került, ami nemcsak a forradalom bukása utáni általános véghangulatból fakadt, hanem abból a felismerésből is, hogy az az életmód és azok az életelvek, melyeket eddig követendő példaként állitottak az ifjuság elé, s amelyek alapján a maguk életét is berendezték, alkalmatlannak mutatkoztak a további életvitelre. Kosztolányi jól látta e válság tényét, amelyet képzeletében talán meg is növesztett, hogy családjától egyik pillanatról a másikra el kellett szakadnia, meg

kellett érnie, hogy apja, anyja, huga és többi szerettei idegen országba szakadtak. Az a vallomása, melyben az osztályához fűződő kapcsolatáról vall, későbbi ugyan, mégis érdemes épp a nagy regények keletkezési pontján idéznünk, hiszen jól jellemzi azt az érzést, mellyel e "bus férfi" közelitett egy lassan-lassan süllyedő társadalmi réteghez: "Engem millió és millió gyökérszál köt ehhez az osztályhoz, s ha akarom, ha nem, egyenes származékának kell tekintenem magamat, hiszen minden jót és rosszat tőle örököltem. Harcolni nem harcolok érte, mert a mi harcunknak az a lényege, hogy nem harcolunk. Szivesen bevallom azt is, hogy értelmemhez sokkal közelebb áll a parasztság és a főrangu osztály, egymáshoz igen hasonló, hüvös, okos szólamtalan önzése és a munkásság friss életkedve. De véremhez a középosztály van legközelebb. Tőle tanultam az elfogulatlanságot, a szabadelvüséget, ebben az én osztályomnak, a középosztálynak hü és következetes tanitványa voltam... Hogy meddig él ez az osztály, hogy pusztulásra van-e szánva, nem tudom. De hirdetem a divatos és könnyelmü sirbeszédekkel szemben, hogy ha megsemmisülne, olyasmi vészne el, annyi függetlenség, szeretetreméltóság, emberi nemesség, melyet érdemes megsiratni, olyan szépség, melyért érdemes volt élni." /264./

Kora és környezete csak mint az akkor oly divatos lélektani regény jellegzetes példáját tekintette Kosztolányi nagylélegzetü prózai alkotásait. Az érzékeny, pontos, a müvek legbelső rétegét egy-két biztos vágással megközelitő Schöpf-

lin Aladár is a freudizmus egy-egy jellegzetes tételének megvalósításaképp értékelte műveit /még a pamflet-elemeket bőven tartalmazó és személyi indulatokat bőven görgető Nérót is/. /265./ Kevesen vették észre, hogy ezek a regények nemcsak epikus lélektani kisérletek, hanem legszemélyesebb vallomások is, melyekben széthulló világképének darabjait igyekszik összeilleszteni, megmenteni. Már az 1921-ben megjelent A rossz orvos egyik elbeszélésében, A nagy családban is a középosztály válságát ábrázolja, illetve e személyes problémájával vivódik. A nagy család bizonyos vonatkozásban a Pacsirta előképe. Ebben is folyvást hazudnak, mint ahogy a lány szülei is folyvást elhallgatják maguk elől az igazságot. Ebben is az a furcsa, reménytelen hangulat zendül meg, mely fájdalmas lirával szövi át a Pacsirtát és az Aranysárkányt, s amelyet oly hiven érzékeltet A bus férfi panaszai egyik részletében

Ha volna egy kevés remény,
a lelketek megmenteném,
ti drága-drága szentek,

kik ültök otthon tétován,
az elhagyott szobák során,
s este sétálni mentek.

De nincs remény, de nincs remény,
az élet az kemény, kemény,
én száz mérföldre estem.

Mi segitsen az életen,
varázsszer ott fönn sem terem
a bűvös Budapesten.

Jaj, barna, csunya butorok...
gipsz-szobrok... sirva bódorog
itt az a régi gyermek.

Mi volt valaha tiszta rend,
énnekem fáj, és bárha szent,
hiszem most őrületnek.
/266./

Az "őrület" kifejezés egyként fakad a szó valós tartalmából, ám ugyanakkor egy meghaladott élet- és szemléletforma jelképe is. Mindvégig ott kisért majd a nagy regényekben, s hol ilyen, hol olyan formában tör a felszinre. "Őrület", ahogy Édes Annát gazdái megbecstelenitik, megalázzák, de csendes, szelid örületnek látszó szavaknál nem mond többet az a Moviszter doktor sem, akinek szájába pedig olyan fontos, leleplező mondatokat ad az iró. Mintha furcsa mánia venne erőt Pacsirta szülein, mikor a lány elutazik, s mintha az ő sirása a regény végén, a belenyugvásnak és reménytelenségnek ez a torkot szorító gesztusa is valahol az őrület határán egyensulyozna.

Mindez a regények lélektani rétegéből is adódik. Kosztolányinak jó barátja volt Ferenczi Sándor. Dénes Zsófia irja le, milyen izgatottan faggatta az iró a pszichológust, milyen szenvedélyesen igyekezett megérteni és nyomon követni fejtegetéseit. /267./ Kosztolányi a freudizmus elméletét valamiképpen tovább is építi a maga gyakorlatában, hiszen regényei nem egyszerűen a freudizmus gyakorlati-epikai al-

kalmazhatóságának bizonyságai - a kor ilyen törekvésü középszerü müvei mára már teljesen eltüntek -, hanem egy tragikus élet- és létérzésnek, a személyes világkép széthullásának ábrázolásai. Csak mint eszközt a lélek belső tartományának még alaposabb, hitelesebb megközelitésére alkalmazza a freudizmusnak az ő számára kamatoztatható megállapitásait. Kosztolányi természetesen nagyon tisztelte Freudot. Hi bizonysága ennek az 1928-ban kelt Versszorok Freud cimü részlete:

Zavart költők, ki meri őt dicsérni,
ki élettani bábként látja mindenünk
üvegerünkben kék és piros vérrel?
Én, én merem a hősi hetvenévest,
káromkodó agg szájának dicsőség.
Föld, tartsd erősen legnagyobb fiad.

Ám sokkal nagyobb tehetség volt, semhogy e tisztelet elvakitotta vagy szolgai másolóvá tette volna. A freudizmus eszköze maradt csupán. ~~Ennek~~ Ennek szürőjével tehette sajátjává a modern regényt, az egyén érzelmeit nem a cselekmény hátteréül szánta, hanem vezérlő elvévé avatva.

Nagy regényeinek alapélménye az ugynevezett középosztály bizonyos rétegeinek válsága, széthullása, halálra itélt volta. Ezt kézzelfoghatóvá tette "egyénitette" számára családjának szétesése, pusztulása. Hogy mennyire legszemélyesebb ügye volt ez, mennyire kisértette egész élete során,

annak nagyszerü bizonysága a még 1921-ben kelt Szent limlomok cimü tárca, melyben egy árverést ir le, de ugyanakkor vall is szemérmes szeretétéről, elkötelezettségéről, mely e menthetetlenül a történelem süllyesztője felé közelitő osztályhoz köti: "Csak ne lenne minden olyan ismerős, megérteném az élet törvényét és halálos itéletét is, melyet most könyörtelenül végrehajtanak. De ezekben az üzletszerü, állami helyiségekben ugy érzem magam, mintha régi családi otthonban járkálnék, vidéken. Atyafiaim tárgyait temetik itten, örökre... Most látom, mi a jutalmuk. Kótyára kerül mindenük. Hibájuk nyilván az, hogy nem egyetlen céljuknak tekintették a megélhetést, ami barommá teszi az embert, s a férfiak hivatásuknak éltek, a nők pedig felolvadtak a család méla érzelmességében. Jaj nekik. De én, ki ifjukoromban megsejtettem pusztulásukat, én akkor, mikor minden csupa verőfény volt, egy előérzet szorongásában elbucsuzkodtam minden kilincstől, külön-külön, minden pohártól, minden lámpától, az itélet pillanatában mégis irgalmat esdenék valami láthatatlan törvényszéktől." /268./ Ezt a folyvást kisértő élményét még hitelesebbé teszi a freudizmus módszerének alkalmazásával, de ezt is lebegő költőiséggel teszi, ahogy A véletlen cimü irásban mondja: "Aki a lélekelemzés alapján nyilt szemmel nézi az életet... elveszti azt a puha kecsegtető káprázatát, hogy angyalok között él. Kárpótlásul kap helyette valami derült szomorusságot." /269./ A pusztulás, a végzet és "valami derült szomo-

ruság" elegye lesz ekkor irott három regénye.

"A hosszu uton könny van és szemét. / Vér és szemét, csak bánat és szemét. Emlékeimnek lombja is szemét." - ez a néhány sor a vesztett világháboru, a bukott forradalmak és a Pardon-rovat botrányai után megtépett lelkü Kosztolányi egyik leghitelesebb önvallomása. E néhány sorba süritette bele egyik legmegdöbbentőbb felismerését: az a társadalmi réteg, melyhez tartozónak korábban oly büszkén hirdette-vallotta magát, jóvátehetetlenül anakronisztikussá vált a történelem szinpadán. A koporsók, temetések, a halál folyvást kisértő képe, melyet korábbi irásaiban mindig kicsit frivolan idézett, s amely kezdettől oly morbiddá tette látásmódját, most végzetesen reális képpé alakult. Ő, aki müveltségével messze meghaladta osztályát és szülő rétegét, világképében, gondolkodásmódjában sosem akarta felülmulni. Akkor sem, amikor világosan érezte, hogy ez a világ itt "siralomvölgy" /amint ezt ki is mondja a Pacsirta papjával/, legalábbis Vajkayék számára, akkor sem, amikor fölismerte, hogy az Aranysárkány voltaképpen pusztit, gyilkol, akkor sem, amikor az Édes Annában megsemmisitő itéletet mond a kurzus ujgazdagjairól, Vizyékről, s az akkori világban oly jellegzetes "bankfiukról", János ur alakjában.

A század irodalmában és gondolkodásmódjában sok hasonló példát ismerünk. A jellegzetesen polgári indittatásu esztétizáló világkép ezekben az években nő majd bele az eg-

zisztencializmusba és a pre-egzisztencializmusba. Amig a "vitalista lázadás, a csoda és a mese becsülete /270./ sosem látott erővel vonzotta a francia regényirókat, a német irodalomban - mely iránt Kosztolányi bevallottan is vonzódott - már Ady is idézte első kritikájában hozzá irott levelét, melyben "németes"-nek nevezte magát -, változatlanul érvényesült az a látásmód, mely a hétköznapok tragédiáját próbálta ábrázolni. Még Thomas Mann hosszu hallgatása után megjelent Varázshegy cimü regényében /1924./ is kisért a halál gondolata, s ha ábrázolásmódja merőben különbözik is Kosztolányiétól, mindketten közösek abban, hogy azt a folyamatot érzékeltetik, ahogy a lélek szüntelenül a szélső pólusok között leng ki, ahogy az élet kiegészitőjévé és tragikus motiválójává válik a haláltudat félelmetes biztonsága.

A hazai gondolkodásban is megfigyelhető az a szemléletmód, mely azt hirdette, hogy a vitalizmus "átvezet önmagán" /Pauler Ákos kifejezése/ önmaga tagadásává válik a halálban. Ez a gondolat fogalmazódik meg félelmetes erővel az Aranysárkányban, ahol a bevezető jelent az élet habzó édességét, már-már morbid voltát érzékeltető sorok mögött hirtelen felsejlik az elmulás biztos tudata az "aranysárkány"-jelképben. Ilyen vonatkozásban a Pacsirta mintegy az Aranysárkány előképe. Kosztolányi hősei abban különböznek például Hans Castorptól, hogy emez az életet választja a halál helyett, Novák tanár urnak azonban - mint osztályának

is - meg kell halnia. Mindez persze fölveti a humanizmus két lehetséges alternativáját is, mellyel a század értelmiségének ugyancsak szembe kellett néznie. Századunkban számos kiváló iró cselekvő értelmet tulajdonitott e fogalomnak - elég talán Ady, József Attila vagy Gorkij nevét emlitenünk - s vállalta is a cselekvést a legvégső konzekvenciákig, az ő kereső humanizmusuk belenőtt a megtalált bizonyosságba. Kosztolányi mindvégig megmaradt a cselekvésre képtelen, passziv "részvét-humanizmus" szintjén, mely az ábrázolás tökéletességével, a művészisége kultuszával igyekezett igazságra lelni a korban. E magatartásával is egyik előképe és példája az Ezüstkor vagy az Ujhold iróinak.

A Pacsirta /megjelent 1924/ remekül megkomponált lélektani háttere nem véletlenül csábitotta a kritikusokat, hogy azen az ösvényen haladva keressék a mü mondanivalóját és célját. Lépésről lépésre közeliti meg az iró a konfliktust. Szinte rezzenésnyi apróságokkal utal rá eleinte, hogy Vajkayék életformájában van valami szokatlan, a racionális emberi gondolkodással ellenkező. Ezek az apró, lehelletnyi észrevételek csak a regény egészében nyerik el funkciójukat. Ilyen látszólag magában álló, valójában fontos kitérő, amikor szobájuk berendezését irja le, s a többi között ezeket mondja: "Vajkayék villanycsillárjai mind magasan lógtak, közel a menyezethez. Ezen kivül a négy körte közül hármat kicsavartak, hogy takarékoskodjanak. Másra sokkal több pénzt költöttek, de ehhez a takarékossági elvhez ragaszkodtak. Igyá állandóan félhomályban botorkáltak." /271./ Nemcsak ezért botorkáltak félhomályban, mert otthonukban takarékoskodtak,

hanem maguk vonták életük fölé azt a furcsa, alig-alig áttetsző hálót, mely külső szemlélő számára megközelithetetlenné tette őket, s előbb-utóbb magukat is belekényszeritette abba a szerepbe, amely alapvetően idegen volt alkatuktól.

Pacsirta elutazásának estéjén Vajkay becsavarja a villanykörtéket. A következőn a vendéglőben üldögél, s előbb némi bűntudattal gondol arra, hogy a rokonoknál lévő Pacsirta "gyenge gyomru szegényke", s ezért érdeke a családnak, hogy "ésszerűen étkezzenek". Amint azonban meglátja a "zsiros, vérvörös gulyást, szegedi paprikával", egyszeriben megint felfakad tudata mélyéről egy eddig óvakodva rejtett gondolat, s hatalmas belső monológban idézi meg azokat az ételeket és italokat, melyekről lemondtak, csakhogy Pacsirtának ne okozzanak fájdalmat. S most már a lázadásnak is felvillan egy halovány fénye: "Bűn ez? - gondolja félénken az öregember - Azt mondják, az ördög incselkedik a pusztában böjtölő remetével. Hát ha bűn, annál édesebb. Bánom is én. A bográcsgulyást nem lehet letagadni, sem égről, sem földről." /272./ Ez még nem drámai kitörés. Inkább csak kitérő, melyben Mosztolányi megcsillanthatja évődő humorát, iróniáját. Ám a villanykörték és a bográcsgulyás idillinek tűnő képe csak kiindulópontjai egy sokkal mélyebben rejtező, nehezen felszinre törő, alig-alig megfogalmazható, s eleinte épp ezért csak ilyen finom célzásokban éreztetett tragédiának.

Az öreg Vajkayban fokról fokra oldódik a merevség, napról napra számolja föl magában tudatosan vállalt kötöttségeit, melyek az évek során valóságos gátlásokká merevedtek benne. Kevés ilyen együttérző, finom ábrázolása akad a regényirodalomban egy gátlástól való lassu megszabadulásnak, mint az ő portréja, mely állandóan változik, s egy-egy más számára hétköznapian természetes tett, esemény felszinre hozza jellemének eddig rejtett vonásait. Szivarra gyujt. "Az öreg csecsemő-mohósággal cuclizta szivarját, szopta nyáltól csillogó végét, azt a zamatos, keserü csecset. A füst körülhizelegte dohánytól szüz szájpadlását, ismerős illattal csiklandta orrát, bőditotta agyát, zsongitotta renyhe, öreg vérét, régen eltünt izeket ébresztve benne. Bánta is most, mit fecsegnek körülötte közjogról, bécsi ármányokról, Dreyfusról, Laboriról, hátradőlt székében és emésztett." /273./ /S hogy ezek a látszólag szürke pillanatok mily fontosak, azt nyilván az iró stilusának emelkedettsége és finomsága is sugallja, kicsit keresett szóhasználata, a tudatosan megválasztott, archaikus izt árasztó ragozások, melyek egyszerre éreztetik Vajkay régivágásu uriember voltát, a pillanat fennkölt ünnepiességét./ /274./

Mintegy jelképesen is szakitani akar régi énjével, ki tudja hány esztendeje először, borbélyhoz megy. "Uj ember ült a forgatható borbélyszék bársonypárnáján. Haja, noha lenyirták, többnek látszott, bajusza villásan kunkoro-

dott, ugy, ahogy sohasem viselte, ezenkivül a tiszaujlaki pedrótól feketébb lett, olyan fényes és merev, minthaz öntött vasból kalapálták volna ki. Álla azonban sima, bársonytapintatu, üde. Egész mivoltában fiatalabb volt, az tagadhatatlan. Négy-öt évvel fiatalabb volt, de más volt, és ez nyugtalanitotta." /275./ Ismét egy alapvető lélektani jelenség igazolása: a gátlásaitól megszabaduló ember külsejében is megujulhat: viselkedése felszabadulttá, természetessé válik. Igaz, emlékezete vásznán megjelenik néha lánya képmása, de már nem a régi érzélmekkel tekint és gondol rá: "...annyira megszánta őt, hogy szive elfacsarodott. A fájdalom micsoda mély, ásatag rétegeit bolygatta meg pár szava." De egyre meszszebbre kerül a csunyácska, szemrehányó arc. Vajkay megujul, s közben paradox módon visszavedlik a régi emberré, aki nagyokat ivott, szivesen vett részt az emlékezetem kammurikon, de mindnél jobban szeretett kártyázni. Most, a párducok szokott összejövetelén ismét kezébe veszi a lapokat. "Merev kérgek engedtek föl benne, koponyája izzott, és haja, mint a hó, olvadni látszott rajta. Szemében is boldog nyirok csillogott. Füle pirosra gyulladt a barátság tavaszában." /276./

Amikor az öregember hazakeveredik, szédeleg a sok italtól, s az uj élet mámorától. Ugy érzi, itt a pillanat, hogy végképp eltaszitsa magát a multtól, s leszámolhat azzal a sok keserüséggel, melyet lánya sorsa okozott nekik, kényszerképzetté növesztve bennük a szeretetet és a világtól va-

ló visszahúzódás parancsát. Ez a jelenet azért olyan félelmetes és drámai, mert nem egyszerűen az alkohol gátlástalansága mondatja el vele kegyetlen igazságait, hanem azokat a gondolatokat vallja ki, melyek mindkettejük életét megmérgezték és deformálták /s jelzi, hogy Kosztolányi szerint élet és halál elválaszthatatlan egymástól/:

"- Aludj már

- Nem alszom - mondta Ákos hepciásan. - Azért sem alszom. Most végre beszélni akarok.

- Hát beszélj.

- Mi őt nem szeretjük.

- Kik?

- Mi.

- Hogy mondhatsz ilyet?

- Igenis - kiabált Ákos és kezével az asztalra vert, mint előbb. - Gyűlöljük őt. Utáljuk.

- Megőrültél? - kiabált az asszony, ki még mindig az ágyban feküdt.

Ákos pedig, hogy kihozza sodrából feleségét, és megbotránkoztassa őt, egyre emelte hangját, mely megbicsakolt, rikácsolt.

- Azt akarnánk, hogy ne is legyen itt, ugy, mint most. Es azt se bánnánk, hogy ha szegény akár ebben a pillanatban meg..." /277./

Nem fejezi be a mondatot. De ott lebeg a levegőben az iszonyu kép: azt sem bánnák tulajdonképpen, ha Macsirta meghalna. Hiszen - erre is fény derül - sorsa reménytelen, férjhez nem mehet, Cifra Géza is azért pártolt el tőle, mert

csunya. S hiába védi lányát az asszony, hiába igyekszik szenvedélyesen szugerálni az urába, hogy még inkább kell szeretniök:

" - Mi nagyon szeretjük őt - hangsulyozta -, mind a ketten. És ha esetleg is jobban szeretnénk, akkor...

- Akkor? - segitette neki Ákos, lehuzva csájáról a paplant, mert kiváncsi volt - mi lenne akkor?

- Akkor? - sóhajtott anya - mit csinálnánk akkor? - kérdezte.

- Igen - mondta Ákos zengéstelen, reménynélküli hangján - mit csinálnánk? Semmit sem csinálnánk. Mindent megtettünk.

Mindent megtettünk, gondolta az asszony, mindent, ami embertől telt, elszenvedtünk."

És ezzel a reménytelenül megzendülő, fájón tovább remegő csellóhanggal akár véget is érhetne a regény. Minden reménytelen. De ha igy van, akkor lélektanilag is teljessé kell tenni a folyamatot: a hősöknek is vissza kell vedleniök régi bőrükbe, melyet oly kedvtellve huztak le magukról és olyan szivesen feledtek el. Az iró beteljesiti sorsukat. A rokonoktól visszatérő lányukat várják az állomáson. "Ákos levette kalapját, hogy fejét kiszellőzze a hüs levegőben. Homlokán szederjes sáv maradt a kalap szoros bőrbetétjétől. Csak most lehetett látni, mivé lett. Bőre összegyürődött, mint a papir, arca krétafehér volt, az a kis hus, amit magára szedett az utóbbi napokban a Magyar Király konyhájából, a kedves piros-ság eltünt. Ismét sovány lett, vézna és szintelen, mint mi-

kor elutazott leánya." /278./ Amikor Pacsirta megérkezik, ugyanoda és ugyanazok közé tér vissza, amit és akiket egy hete elhagyott. Nem változott semmi.

A Pacsirta legteljesebben Vajkay Ákos lélekrajzát bontja ki. A lány azonban távollétében is nyomasztó: "... a sóhajától félünk" - irja a regényből készült film birálatában Illés Endre. /279./ Általában csak szülei gondolatában vagy szavaiban jelenik meg. Époszi, állandó jelzője a "szegény". Ez is érdekesen nyer funkciót a regény konstrukciójában. A bevezető részben, amikor még ugy látszik, hogy az öregeknek van szüksége rá, akkor ők a "szegények". Nem is sokkal később már Vajkay igy gondol a lányára: "Pacsirta gyenge gyomru, szegényke". Anyja pedig, miközben a poros öreg zongora billentyűire fekteti a muzsikálástól elszokott ujjait, igy idézi: "Pacsirtát is ő tanitotta zongorázni, de szegényke, a kedves, nem sokra haladt, semmi hajlama nem volt hozzá, tizennyolcéves korában lezárták a zongora födelét kulccsal, hogy rend legyen. Azóta zárva maradt. Ő sem igen nyitotta ki." S a nagyjelenetben: amikor Vajkay Ákos félbehagyta a döbbenetes szót: "Hát nem jobb lenne az? Neki is, szegénykének." A regény befejezésében azonban, amikor egy-két konvencionális szóval kifaggatják, hogyan mulatott, Pacsirtában hirtelen feltámad az önvád, s igy kiált fel: "És ti... ti, szegények?" /280./ Mert még ebben a sikban is mindent lezár, mindent helyére tesz a hallatlanul tudatosan szerkesz-

tő író. Mint ahogy a hangulat teljessé tevését, a végső kietlenségét sugallja az is, hogy a lány hazatérte után kétszer is felvillan a jóvátehetetlenül beköszöntő ősz képe: "Kisasszonynapján gyülésezznek a fecskék, és elrepülnek meleg partokra. Afrikába. Utána csak a vényasszonyok nyara következik." S a kabátját fázós mozdulattal összehúzó Vajkay Ákos így gondolkodik: "Milyen hirtelen jött. Nem fönségesen, nem halálosan, nem nagy pompájában, arany levélszőnyegével és gyümölcsös koszorujával. Kis ősz volt ez, alattomos, fekete sárszegi ősz." /281./ Ugyanez a sötét ősz lepi be hálójával Pacsirtát is: "csak a leánya arcára merédt, amint száját kitátotta és látta a csillár alatt, a villanyfényben, - élesebben, mint amikor elment, a napfényben - hogy valami hamuszín köd borult rá gyengéden, de el nem téphető, valami alig látható, vékony, de erős pókháló, az öregség, a közönyös, jóvátehetetlen vénség, mely már nem is fájt neki, hanem elfogadta, a leánya nevében. Amint álltak egymás mellett, hárman, már hasonlitottak egymáshoz." /282./Azt a már-már tragikus hangulatot teszik még mélyebbé, még hitelesebbé azok a kis kitérők, melyek azt sugallják, hogy a világ is reménytelen. A pap, akivel szemben Pacsirta helyet foglal a vonaton, "tudta, hogy ez a világ: siralomvölgy", /283./ a végsőkig kétségbeesett édesanya arra figyelmezteti az öregembert, hogy az ő reménytelenségükön csak az imádság ereje segithet: "Imádkozni kell - mondta maga elé, inkább magána, - hinni kell Istenben, ki megváltott

bennünket, mindnyájunkat. Én sokat imádkozom. Éjjel ha fölébredek és nem tudok aludni, mindig imádkozom. Akkor megkönnyül a szivem és hamar elalszom. Isten megsegiti majd őt. És megsegit bennünket is." /284./ A másik, már-már ironikus kép a reménytelenségben való imáról, de ez már Pacsirta agyában kél, miközben "feküdt az ágyon, még mindig hunyt szemmel, ezen a meddő, hideg leányágyon, melyen még nem történt semmi, csak aludt, betegeskedett, nyomta terhével lefelé, mint hulla a ravatalt": "Ágya fölött, akár szüleinek ágya fölött a Jézus, egy Mária-kép lógott, a boldogságos szent Szüz kppe, ki térdein, nagy, halott gyermekét ringatta, és szivére mutat, melyet az anyai fájdalom hét tőre ver át. Kislánykora óta hallotta ez buzgó, gyermeteg imáit, mint szüleiét a megfeszitett Jézus. Pacsirta egy pillanatban feléje emelte mind a két karját, heves mozdulattal, melyet azonnal elfojtott. Csak türelem. Vannak, akik sokkal többet szenvednek." /285./

Ezzel a képpel zárul a regény, s a benne ábrázolt irreverzibilis lélektani folyamat, félelmetesen pontos, az árnyalatokra is gondosan ügyelő, a lélek változásainak minden motivumát felfejtő és magyarázó rajza. Az ábrázolásmód tökéletes burkában azonban sokkal egyetemesebb problémák feszülnek: Kosztolányi ugyanis e szinte tökéletesen megkonstruált müvében a középosztály egyes rétegeinek a szükségszerü haldoklását is bemutatja. Vajkay Ákos, a valahai levéltáros nemcsak egy lélektani folyamat megjeneitője, nemcsak azt

fejti föl sorsában az iró, mint szabadul meg az ember uj adottságok között gátlásaitól, hanem azt is, hogyan haldoklik, hogyan vált az életre alkalmatlanná a középosztálynak ez a fáradt, latejner értelmiségi rétege, melyet talán nem is ő ábrázol elsőnek irodalmunkban, hanem Török Gyula A zöldköves gyürü Öz Józsefében. Öz József is bizonyos "reformkori" szellemet és müveltséget képvisel, akárcsak Vajkay Ákos, s ezért ő is fokozatosan izolálódik a maga mikrovilágában, ugyanugy, mint Vajkay Ákos, aki elidegenedik a párducoktól, mert azokhoz képest "idegenszerü", nem tud azonosulni velük, s mikor azonosulna, akkor is szüntelen érzi kirekesztettségét. /287./

A halál figyelmeztető jelzései ott árulkodnak Vajkay Ákos kezén, "melyen kéken puffadtak a kemény, meszes erek". "Sápadt, porcogós, majdnem halotti orra volt", és szinte természetes, hogy a halál és az elmulás jegyeit viselő ember - akár osztálya - szivesebben élt a multban, mint a jelenben. "Nézegette, sillabizálta a latinnyelvü ajándékozó leveleket" Csergheő Géza müvecskéjében, mely a cimerek fejlődéséről szólt, "Itt élt a multban. És amint mások jövendőmondóhoz járulnak, ugy zarándokoltak hozzá sokáig messze megyékből előkelő urak, kik multjukat óhajtották megismerni." Mesélni is szivesebben mesélt őseiről, "akiket jobban ismert az élőknél". S egy időben azzal a gondolattal kacérkodott, hogy Cifra Géza genealógiai tábláját is megrajzolja, de a családfa abbamaradt, "lombosodó ágai elhervadtak". Még az-

zal a gesztussal is multját akarta őrizni, hogy nem érdeklődött a világ eseményei iránt: "Egy hirlapot járatott, melyet még apja rendelt meg, és előfizetése családi hagyománnyá vált, mert annak idején a magyar nemesi családok érdekeit istápolta. Azóta az ujság minden vizben megfürdött, megváltoztatta irányát, rá sem lehetett már ismerni. Ellenkezőjét hirdette annak, mint amivel valaha indult és győzött. Az öreg azonban ezt nem vette észre."

A politika épp csak megérinti, de teljesen hidegen hagyja. Az az ironikus jelenet, melyben Kosztolányi leirja, hogy a hirtelen felfedezett ujság miképp lobbantotta fel érdeklődését a világ eseményei iránt, nemcsak az ő és osztálya apolitikusságának jellemzője, hanem az iró személyes hitvallása is:

"- Tyüha - mondta Ákos. Minálunk is. 'Lelketlen izgatók járnak a nép között.' 'A parasztoknak száz lánc földet igérnek a miniszterelnök nevében.' Azt irják, hogy 'kommunizmus'. Föl akarják osztani a földeket.

- Kik?

- A lelketlen izgatók.

Anya sopánkodott és bólingatott:

- A lelketlen izgatók.

A politikából elég volt. Inkább a végzetes szerencsétlenségek érdekelték őket." /288./

Hogy mennyi guny és irónia rejlik ebben a leirásban, annak hiv bizonysága az a pár sor, melyben az iró még egyszer visszajátszatja "a lelketlen izgató" kifejezést a re-

gény végén, a magával a helyzettel igazolja, hogy az ő, de Vajkay Ákos rokonszenve is inkább feléjük hajlik, hiszen a valósággal szembesitve a szólamokat rá kellett ébredniük az élet kinálta igazságra. Vajkay mogorva, piszkos fütőházi munkásra bukkan a szakadó esőben. Egyedül ő dolgozik, nem törődve a rossz idővel. Tőle kérdi meg az öreg, miért késik a vonat. "Majd begyön" - monda az."→Ákos nézte a hektikás munkást és a lelketlen izgatókra gondolt." Persze mindennek nem tulajdonithatunk tulzott jelentőséget. Kosztolányi, mint osztálya jellegzetes képviselője, itt is megmaradt az általánositó rokonszenv szintjén.

Vajkay Ákos abban is hüséges fia osztályának - és teljes értékü megjelenitője Kosztolányi ekkori világképének -, hogy a politikában nem szereti a harcot, inkább a langyos középszerüség, az álbékesség hive. A sárszegi képviselő, Ladányi, aki "a Habsburg-házat bármikor detronizáltatná ama bünök miatt, melyeket a nemzet ellen elkövetett", aki "gyakran kiengedte hangját, mely a sok nemzeti keservtől mindörökre megrepedt" /s akiben egy kicsit Kosztolányi a maga 48-as nosztalgiáit is guny tárgyává teszi/, igy gondolkodik el Vajkayról: "Tudta, hogy állandóan kormánypárti jelöltre szavaz, félénk ember, szive talán hozzá húz, de nem szeret harcolni, békét akarna önmagával, családjával, mindenkivel, s kedveli a kiegyezést, mindenféle kiegyezést és igy a 67-es kiegyezést is." /239./

Az öregembert valóban "régiségtári levegő" vette körül, s nem csoda, hogy szivesen járkált a temetőben, s üldögélt azon a padon, melyet a családi sirbolt elé állittatott fel pihenőhelyül. Szivében, noha megfiatalodni kész, menthetetlenül ott hordja a halál csiráit, melyek kikezdték gondolkodásmódját, szokásait és környezetét is.

Vajkay Ákosban az erőtlenedő, haldokló, általa mégis szeretett középosztály jellemző figuráját teremti meg az iró, mögéje pedig a maga élő valóságában rajzolja oda Sárszeget, melynek képét szabadkai emlékei is ihlették, szinei azonban mégis sokkal általánosabbak, ezért az elmaradott magyar vidék jelképévé válik. "... gyilkos pora megtizedelte az itteni gyermekeket s a felnőtteket korai halállal sujtotta", egymást követik a temetési menetek, hogy "aki először járt itt, s hallotta ezt a fülsiketitő harangozást és látta... a koporsós, meg sirköves boltokat, azt hihette, hogy az emberek nem is élnek itt, csak meghalnak... Egymás mellett álltak az érckoporsók, minden méretben, a gyermekkoporsók is, de a boltos szivarozott, a boltosné ujságot olvasott, az angoramacska pedig a fakoporsóban mosdott. Nem volt ez csuny a. Ez a koporsós, a lélekharang zengésével telt táj, ahol folyvást követik egymást a temetési menetek, találóan illik az akkori Bácskára. Itt folytak azok az önmésztő mulatozások, görcsösen rángó hányásokba fulladó vigadozások, melyek végén a párducok orditásával telt meg az éjszakai város, itt virágzott

az egyke, itt örökitették nemzedékről nemzedékre érintetlenül a családi birtokot, itt szedte áldozatait a morbus Hungaricus, itt volt a legnagyobb a csecsemőhalandóság /290./, s ez volt az a környezet, melyben a maga inditásaival oly morbiddá tette Kosztolányi művészetét.

A középosztálynak az volt a legendája, hogy műveltségével, gazdag ismeretanyagával és olvasottságával a nemzet szellemiségének egyik irányitója és meghatározója. A Pacsirta cselekményében több olyan célzás is akad, mely arról árulkodik, hogy Kosztolányi ebben a vonatkozásban is megérezte már a tragikus hasadást. Ifjui otthonában még sorakoztak a könyvek, csak fel kellett nyulnia a polcra, hogy elébe teküljön a világirodalomnak nem is jelentéktelen része. Vajkay Ákos már inkább a Kabas Mártonban leli gyönyörüségét, Béla bácsiék pedig, a rokonok, kikhez Pacsirta utazott nyaralni, még érdektelenebbek, műveletlenebbek /az ő környezetük a falusi értelmiség hű rajzára adott alkalmat az irónak/. A lány levelében akadnak erre vonatkozó árulkodó jelek: "Tegnap óta keresek egy tollat. Tegnap egyetlen tollat találtam Béla bácsi asztalán, az is rozsdás volt, a tintatartó pedig benn a nagy melegben egészen kiszáradt." S egy másik részlet: "Este hat felé, hogyha meggyujtják a lámpát, Jókai regényét olvasom, 'A kőszivü ember fiai'-t, melyet már ismertem, de csak most élvezem igazi szépségeit. Könnyezek Barodlay Ödönön és nevetek Tallérossy Zebulonon. Mennyire

ismerte nagy irónk az emberi szív rejtelmeit és milyen ékes szavakkal tudta ecsetelni. Sajnos csak a második kötetet találtam itt, az első elkallódott valahol." /291./ Külön stilustanulmányt érdemelne ez a néhány sor. Nemcsak csattanója miatt, hanem Pacsirta levelének stílusa, modora, hangja miatt is. Ez is leleplezés. Korszerűtlen, életidegen nevelési ideál paródiája.

A kaszinóban vágni lehet a füstöt. Itt folyik a társas élet, az ivászat, kártyázás és az üres fecsegés. A falon Széchenyi István képe: "... nézte, mi lett nemes gondolataiból, az eszmeváltó körből a kaszinóból, melyet az úri társaságok pallérozására, a társas érintkezés tüzetesebbé tételére honosított meg. De a vágnivaló füstben nyilván ő sem látott jól." S egy még keserűbb, hitelesebb vallomás: "Micsoda pazarlás is, micsoda nábobi tékozlás, szétszórni azt, amit átélünk, kilöccsantani a borral együtt a padlóra. Valahol a Szajna partján ennyi jószándékból, ennyi szinből és érzésből épitmények emelkednének, könyvek íródnának. Ha elmondanák az urak, mi hát ilyenkor a fejükben, abból több könyvet lehetne irni, mint amennyi a sárszegi kaszinó könyvtárában van, melyet senki sem olvas..." /292./ E néhány sor nemcsak leleplezi a szellemi tunyaságot, hanem nosztalgikusan idealizálja is azt a jószándékot, szint és érzést, melyet inkább gyermekéveinek Szabadkáján tapasztalt Kosztolányi. Ezt a nosztalgikus alapréteget borongó költőiséggel fejezi ki <u>A bus férfi</u>

panaszai is. Forrása az emlékekből fakadó nosztalgián tul az a biztos tudat, hogy ez a társadalmi osztály, melyhez tartozónak Kosztolányi hirdette magát, melynek egy-egy rétegét ábrázolja regényeiben, végérvényesen eljegyezte magát a halállal. A Pacsirta hősei érzik, hogy sorsuk beteljesedett, hogy megválthatatlanok: Pacsirta is befurja fejét a párnájába és zokogva bucsuztatja tovatünt reményeit. S vele együtt kicsit talán maga az iró is siratja Pacsirtát, s az egész középosztályt, melynek sorsa ugyanolyan kietlen és reménytelen, mint a lányé. "Puritán, szinte sivár igazsággal" mondja el mindezt: "elhagyva mindent, ami a régi versekben olcsónak látszhatott". /293./ De megtalálva, megzenditve egy számára oly fontos témát, melyet még ujabb változatokban ir meg, egészen az Édes Anna kérlelhetetlen, szakitó leleplezéséig. Kétségtelen, hogy a Pacsirta lélekrajza nem mindenütt elég árnyalt, hiszen Vajkay Ákos alakja mellett a többieké elhalványul. Remekek viszont a mellékszereplők, s hallatlanul izgalmas, időszerü maga az alapprobléma. Nem véletlenül irta kritikájában Tersánszky Józsi Jenő: "Kosztolányi Dezső, szent hitem, hogy nem meritette ki ezt a témát. Sőt, esküt merek tenni rá, hogy a dolog visszacseng benne. Talán más formát, más milliőt is fog keresni ennek a különös és kincseket rejtő mondanivalójának. Lehet, hogy regénye mellékalakjaiból olvasunk tőle nemsokára uj regényt." /294./ Ez az uj regény, az Aranysárkány 1925-ben jelent meg. E müvében a Pacsirta világlátását teljesiti ki, s a maga nihilista világképének stilizált rajzát adja. /295./

Az öngyilkossága előtt meditáló Novák Antal így pergeti vissza az életét bepillantást engedve Vesztolányi mind erősebb nihilizmusának forrásvidékére is: "Az életet csak lázzal lehet élni, mint Hilda és Tibor, vagy erőszakkal, mint Liszner Vilmos. Akármilyen fájó belátni, ez a rend. A nő, kit a szépségnek hiszünk, alattomosság, a férfi, kit az erőnek hiszünk, a durvaság. Hilda utolsó pillanatig kedveskedett vele, mielőtt elhagyta. Liszner Vilmos előzően legalább fenyegette. Melyik a szebb? Melyik a jobb? Már ezen töprengeni. Vigyó vagy farkas, mindegy. Hálátlanok, de az életreválóság hálátlan. A hálátlanság a törvény. Nem haragudott már rájuk, lelkében megbocsátott mindhármuknak. Hibásnak is csak magát tartotta, hogy nagyobb feladatot tüzött ki, mint ereje birta, s birkózni akart a természettel. Feladta a harcot, Gyönge volt hozzá." /296./

Mire is bizonyult alkalmatlannak Novák Antal? A felületes olvasó azt hihetné, és ezt szuggerálja tulajdonképpen a nagyszerűen felépitett regény, melynek cselekménye olyan izgalmas, mint a detektivregényeké, s a szálak tökéletes illeszkedése és hibátlan elvarrása is ezt a műfajt idézi -, hogy bukását Hilda szökése és Liszner Vilmos brutális tette okozta. Novák Antal megbukott, mint apa, és mint pedagógus is. Ezek az élettények azonban sokkal fájóbb sebet ütnek rajta, s kiszakitják belőle azt a felismerést, hogy az élet alapvetően rossz, amelyen bármily hatalmas erőfeszitéssel sem

lehet változtatni. "Van egy másik, nagyobb igazság is, melyet eddig nem egészen látott - gondolja Novák /297./ -. Fiatálabb korában jóról és nemesről prédikálva diákjainak a földmíveshez hasonlitotta magát, ki a magot elveti, s gondoskodik, hogy alkalmas talajra hulljon. Csakhogy a mag vagy televényre hullik, vagy sziklára. Ha jó földre esik, akkor minden közvetitő nélkül is megfogan, a szél is elröppenti oda, és ha rossz földbe kerül, a legjobb földmíves se tehet semmit. Fölöslegesnek itélte munkáját. Amennyiben pedig többre vállalkozott, kudarcot vallott. Formálni akarta az életet, mely végtelen és esztelen, tulajdon gyermekében és mások gyermekeiben, józanul, értelemmel, bölcsességgel párosult jósággal. Megsokszorozta önmagát, egy uj, terebélyes családot teremtve az ifjuságban. Természetellenes, nagyralátó mesterség. Quem di odere. Az istenek megbüntették érte."

"osztolányi eddigi világszemlélete szerint, tehát az életben eredendően adott a jó és a rossz, s az élet maga "végtelen és esztelen". Hogy ezt a gondolatát alaposabban kifejthesse, még az evangéliumi példabeszédet is átértelmezi kissé. Az évszázadokon át továbbörökölődő ujszövetségi szemléletmód szerint "amit az ember vet, azt is aratja". /298./ Kosztolányi viszont az Aranysárkány tanusága szerint fölöslegesnek és értelmetlennek tartja a természet rendjébe való emberi beavatkozást, mert aki nagyobbra és többre törekszik, mint a tétlen szemlélődés, azt megbünteti a gyülölködő istenek. Az életre-

valók ugyis háládatlanok, maguk alá tapossák, aki nem alkalmazkodik ahhoz az elvhez, hogy a világ az erőseké. A farkasoké. A Liszner Viliké, akik erőszakkal is kiverekszik a maguk igazságát. Sőtér Istvánnak alighanem igaza van abban, hogy Vosztolányi az eleve adott rosszat nem tudja olyan átütő erővel ábrázolni, mint a tragédiát /299./, de az Aranysárkányban a rossz ábrázolását maga is másodlagosnak érezhette, hiszen fő célja a passzivitás igazolása, a maga esztéta magatartásának egyetemes érvényűvé történő emelése Novák Antal sorsában, annak bizonyitásával, hogy a tett értelmetlen, hogy a humanizmus csak a szemlélődést vállalhatja a megromlott korban. "Az egyéniség megint nem élheti ki önmagát - irta még 1917-ben -. Kerülő uton keresi a kielégülést, az érvényesülést. Miben higgyen? Mit valljon? hová fusson? Attól az idegen látványtól, melyet nem érthet meg, önmagába fut vissza, a rejtély elől a rejtélybe." /300./ Az esztéta-magatartás az eleve adott rossz győzelmének szükségszerűségét fölismerve önmagába húzódik vissza, a maga kis szigetére menekül. Aki pedig - mint Novák Antal is - változtatni akar rajta, elbukik a harcban. Az iró rokonszenve persze mindenestől az övé, hiszen benne is sokszor feltámad az a szomoru érzés, hogy elveszitett valamit, s tudattalan, öntudatlan mozdulatokkal keresgél maga körül, mintha érezné, hogy tennie kell. A Boldog, szomoru dal-tól kisérti ez az érzés:

Mit eldalolok, az a bánat
könnyekbe borít nem egy orcát
és énekes ifju fiának
vall engem a vén Magyarország.
De néha megállok az éjen,
gyötrődve, halálba hanyatlón,
ugy ásom a kincset a mélyen,
a kincset, a régit a padlón,
mint lázbeteg, aki föleszmél,
almát hüvelyezve, zavartan,
kezem kotorászva keresgél,
hogy, jaj, valaha mit akartam.
Mert nincs meg a kincs, mire vágytam,
a kincs, amiért porig égtem.
Itthon vagyok, itt e világban
s már nem vagyok otthon az égben. /301./

Más vonatkozásban is megpróbálja idealizálni ekkortájt az esztéta-különállást. Ez jelenik meg a Bartók-interjuban /302./, amelyben ugyancsak azt próbálja érzékeltetni, mint őrzi a város hangjainak alpári zürzavarában a zeneköltő a maga lelkének hangjait egy képzeletbeli szigeten: "Nyitom az ajtót, nyikkan a kilincs, valamelyik emeletről ide émelyeg egy orveumdal, melyet polgári zongorán nyuznak, irgalmatlanul. E zörejek, zeneietlen recsegések között él az az alkotó, ki fejében a muzsikát hordozza, az élet lármája körülveszi, melyet ő, a benne levő rendre figyelve, visszatol magától, elefelejt, akár az iró, ki két verse között az utcán sétálva elolvasott a falon egy szigoru tömörséggel

megfogalmazott, hatósági ebzárlat-meghosszabbítást." A belső függetlenség, az alkotás szuverenitása fogalmazódik meg itt, pályáján talán először ily határozott élességgel. Csak igy képes meglátni a mélyebb összefüggéseket - erre figyelmeztet a mesteri Gombocz Zoltán-interju /303./ -, s "a szavak etymonjai mellett a három cserép muskátli"-t is csak az láthatja meg, aki "rendezett fő", s akinek látását nem hályogositja el az állandó alkalmazkodás és a világ kegyeinek kergetése. Ez a gondolat, kivált a világtól való függetlenedés eszménye, kezdettől jellemzője volt Kosztolányi világképének. De ezek a beszélgetések is arra adtak jó alkalmat, hogy megpróbálja igazolni az alkotói és szellemi szuverenitást ugy is lehet védelmezni, hogy az ember kivonul a világból, s annak behatásai között, de teljesen függetlenedve tőle épiti művét. Bartókot is körülfolyja a polgári zongora tulédes melódiája, mégis megtalálja azokat a hangokat, melyek az igazi szépséget fejezik ki. S aki nem tud függetlenedni, noha jelentős erőket és tehetséget birtokol, előbb vagy utóbb szükségszerüen elbukik. Ennek a tételnek a kifejezése is megtalálható az Aranysárkányban.

Irodalmunk egyik legcsodálatosabban megkomponált regénye. Már kortársai is felfigyeltek erre, Fenyő Miksa irta le először /304./, hogy mesesszövése "lebilincselő erejü", elbeszélő tudása pedig "mind erősebben kibontakozó kvalitásu". Minden apró mozzanat voltaképp egyetlen célnak van

alárendelve: motiválja, magyarázza és hitelessé teszi Novák Antal elkerülhetetlen tragédiáját. A mű ugyan idilli majális képével kezdődik, a nap "diadalmas tüzárral borította a tájat, átnyilalt rézsut sugaraival a lombokon, sárga pocsolyákban forrt a fénye, csiklandta a rebleket, kéjesen viszkettette a torkokat, végsőkig feszítve az életkedvet, melyben dac volt, kihívás, életkedv s halálkedv is". Látszólag minden teljes és hibátlan. De az élet e csucspontján ott leselkedik a halál. Novák Antal, a rettegett "Kobak", a nyolcadikosok osztályfőnöke, a remek pedagógus - alakjának egyenes vonásaiban apját örökítette meg az író /305./ - mintha diadalát ülné: ismét érettségi előtt áll osztályával, s szeme előtt látja a majdani jeles existenciákat, melyeknek alapjait ő és tanártársai vetették meg. S ugyanezt a Novák Antalt a fiatal életerő és nyers brutalitás kergeti majd a halálba. Hiszen más tanárral is előfordult már, hogy értetlen és értetlen diákjai tettleg álltak bosszut vélt igazságtalanságaiért vagy szigoráért, melyet embertelenségnek hittek. Novák Antal sebe lüktet és fáj. De sokkal inkább fájdalmas az a seb, melyet lelkében visel: az emberi méltóságán esett sérelem, az a tudat, hogy - mint a Pacsirta lelkésze fogalmazta meg magában - "a világ: siralomvölgy". S nem tanári, hanem emberi méltósága háborog, amikor az Ostor szenzációs cikkben leplezi le megveretését és Hilda lányának szökését Tiborral. Visszavonhatatlanul fel kell ismernie: az ember kiszolgáltatott, s te-

hetetlen a világ gonoszságával szemben. Ez a sokszor "lélektani krimi"-nek nevezett regény alapkonfliktusa. Ez a téma akkor, a huszas évek közepén nagyon is időszerű volt. Európában már felütötte fejét a fasizmus, mely épp azért valósithatta meg diktaturáját, mert maga alá gyürte és sárba taposta az egyes, izolált embert, ugyanugy, ahogy Novák Antalt is letepergik és megbecstelenitik a csak a nyers erőben bizó Viliék. S a fasizmus lényegéhez tartozik az emberi kapcsolatok olyan kiüresitése is, ahogy kihült és tartalmatlanná vált Novák Antal élete. A fasiszta rendszerek gyakorlatának volt szerves része az emberi személyiség megalázása, az emberi méltóság semmibevevése, s ezekbe a tényekbe nem tud belenyugodni Novák Antal, amikor végülis a halált választja az élet helyett.

Nem mindenestől Kosztolányi leleménye Novák Antal alakja, s az sem, hogy a tanár-diák viszony kapcsolatrendszerében igyekszik általánosabb problémák megoldására, vagy a saját világképének ábrázolására kisérletet tenni. Móricz Zsigmond nagy regényei, az Isten háta mögött, a Bál, a Forr a bor hasonló csillagzat alatt születtek, a műfaj hazai eredete pedig talán Karinthy Frigyes Tanár ur kérem-jéig nyulik vissza. /Kosztolányi után három évvel Werfel is hasonló megoldást választott az Abiturientag-ban./ Kosztolányi természetesen elsősorban Novák Antal alakjára összpontositja figyelmét, hiszen az ő sorsában igyekszik érzékeltetni a maga nihilizmusának gyökereit, s bukásában i azolni esztéta-kü-

lönállását. Ezért tudja általánossá szélesíteni a témát, mely nem is sokkal később - keletkezésében nyilván az Aranysárkány hatása alatt - megint visszahull a magánéleti szférába, s egy különös, érdekes, de a világtól teljesen elvonatkoztatott tanár-sors formájában fejeződik ki Márai Sándor Bébi, vagy az első szerelem cimü regényében. /306./

Kosztolányi e müvében is magától értetődő természetességgel, egy hozzá oly közel álló, számára annyira fontos téma feltárásával jutott az európai értelmiségi magatartás fő problémáinak közelségébe, ösztönös tehetséggel érzett rá azokra a fontos müvészi és emberi kérdésekre, melyek akkor sok alkotót foglalkoztattak. Mindezt beleágyazta egy lélektani folyamat rajzába, amint Novák Antal üldöztetési mániája tragikus kényszerképzetévé válik. De hogy ennél ő maga is sokkal messzebb tekintett, azt nyilvánvalóan igazolja például az a két látszólag szervetlen kitérő is, melyet a regényt voltaképp lezáró és beteljesitő öngyilkossághoz ragaszt. Az egyikben - amikor a vidéki magányba huzódó Hildát és Tibort meglátogatja Huszár Bandi, Tibor volt osztálytársa, - voltaképpen a szeretet, az embert emberhez fűző megértés okát kutatja. A másikban amikor Flóri néni megy el hozzájuk, Hilda édesanyjának barátnője, aki annak idején segitette szökésüket, Novák Antal szellemét idézik, s Hilda megkérdi: most már ott, ahol van, boldog-e? "Az asztal ismét nem válaszolt. De aztán egyik lába hatalmasan a magasba lendült, ugyhogy majdnem feldőlt s a szellem erősen,

határozottan kettőt koppantott, ezáltal közölve leányával, hogy ott, ahol most van, a végtelen térben és időben, a világürben és semmiségben, valahol a Vénusz és Szirius között, már boldog." Mindkét válasz meglehetősen szkeptikus. Hiszen Huszár Bandiban furcsa rossz érzést kelt az, hogy Hilda szinte kikezd vele, emitt pedig az a tanulság, hogy a teljes boldogságot csak az életen kivül, "fölötte" lehet kiküzdeni. Ez persze egyik kedvenc gondolata Kosztolányinak. Novák Antalt is elsősorban azért tudták letiporni az embertelen erők, mert benne volt az életben, az sürüjében élt. De amint "föléje", szárnyalt, egyszeriben sebezhetetlen é vált: "a Vénusz és a Sziriusz között már boldog".

A világból való kiemelkedés, a menekülés képe és lehetősége többször is megvillant Kosztolányi müveiben. Nem véletlen, hogy a szivéhez oly közel álló témáju regényt épp ezzel a gondolattal zárja le. Ezekben az években a kurzus azt várta, sürgette a müvészektől - s ez hangzott el müvészi kivánalomként a Kisfaludy Társaságban s az Akadémián -, hogy eszményitve ábrázolják a valóságot. Kosztolányi ezzel szemben a tragikus realizmus táját járja s azt hirdeti, hogy a boldogságot a megrontott világon kivül, annak ellenében lehet megtalálni. /307./ Az Édes Anna, a következő regény teljesiti majd be a folyamatot, s válik az irói világkép fejlődésének ujabb dokumentumává, amikor sorsával és tettével azt példázza, hogy az izolált ember is képes lehet felvenni a

harcot a megromlott világgal. Édes Anna kést ragad, s látszólag értelmetlenül megöli kenyéradó gazdáit. Pedig az a konfliktus már az Aranysárkányban is ott érlelődik. Novák Antallal ugyanazt teszik Liszner Viliék, mint Édes Annával. Vizyék: megalázzák, megbecstelenitik, megfosztják emberi méltóságától. Ő azonban az öngyilkosságot választja, holott tudja, és meg is fogalmazza, hogy az a "buta emberek menedéke". Édes Anna ösztönösen lázad. Ebben meghaladja Novák Antalt, azt jelezve, hogy Kosztolányi tudatában és világképében ezekben az években bizonyos változás tapasztalható, bár azzal, hogy Édes Anna tudatszintjét a minimumra redukáltnak mutatja, voltaképp lázadását is szkeptikusan szemléli.

Az Aranysárkány azért oly nagy iróí teljesitmény, azért egyértelmű, mert a komor nihilista mondanivaló sokszor tündérien idillikus keretben jelentkezik. Ebbe a regénybe Kosztolányi minden nosztalgiáját beleirta. Fogalmazása közben ott kisérthettek lelkében a szabadkai nyarak, a felhőtlen édességü diákszerelmek s a szeretetét szemérmesen rejtegető, kisérletei közé huzódó apja alakja. Ezek az emlékek, az irónia fölött meg-megvillanó könnycsepp, a szeretet és a részvét fénye avatják olyan emberi alkotássá az Aranysárkányt, mely kétségtelenül irójának legszebb regénye. Azzá teszik a tündöklő leirások, a stilus archaikus elemeikel még mélyebbé váló zengése, a mondatok lágy zeneisége. Költő alkotása, aki a költészet fegyvereit igyekezett szembeszegezni a fenyegető

idővel, s emlékeiből és látomásaiból kovácsolta ki gyenge fegyvereit.

A nagy regények sorában az Édes Anna /megjelent 1926./ /308./ az utolsó. Hogy Kosztolányi számára elsősorban a művek mondanivalója, illetve világképének kivetítése volt az elsődleges, az a tény is bizonyithatja, hogy ebben a műben a lélektani folyamat rajza talán nem oly hibátlan és minden vonatkozásában következetes, mint az előzőkben. Az Aranysárkányban minden apró jelzésnek megvolt a szerepe a cselekmény egészében, az egyes epizódok mozaikszerűen illeszkednek egymáshoz a nagy képben. Németh Lászlónak alighanem igaza van abban, hogy az Édes Annában épp a főhős lélekrajza marad kicsit árnyékban, s az iró nem érzi szükségesnek teljes plaszticitásában kibontani azt a folyamatot, mely végülis a gyilkossághoz vezet. /309./ Kosztolányi számára ugyanis elsősorban nem a lélektani képlet volt a fontos - bár voltak korbár-kritikusai, akik e művét a beszűkült tudat regényének nevezték, /310./ hanem az öntudatlan lázadás gesztusa.

Rendkivül gondosan készült erre a regényre. Előzményei fel-felsejlenek cikkeiben, tárcáiban. Amikor foglalkoztatni kezdte a téma, szokása szerint először csak kis állóképeket, rögtönzéseket irt, egy-egy alakot, helyzetet ragadott meg, próbálgatta teherbirásukat, alakitgatta jellemüket. Még 1924-ben egy vasárnap, "sötét alkonyatban a hegy alján ballagva", "s a régi szent János Kórház táján,, rosszul világitott téren" megpillantja a "cselédkasszinót". "Állnak, összefogódzva, tizen, huszan, harmincan. Fogják a kezüket,

a gázlámpa járdaszigetén kört alkotnak, nem törődve az idegen várossal, akár a falujukban, táncolnak." De azonkívül is aok mindent csinálnak: "beszélnek, csevegnek, diskurálnak, fecsegnek pletykálnak, locsognak, cserfelnek, povedálnak, csipognak, pipelnek, kerregnek, csicseregnek, turbékolnak, kodácsolnak, dalolnak, kántálnak, kornyikálnak, suttognak, pusmognak, nevetnek, kuncognak, vihognak és röhögnek is. Mennyi mindent csinálnak. Nincs arra elegendő szó." /311./ Ez a felsorolás sem egészen öncélu, bár kétségtelenül megvillan benne a költő nyelvész öröme is. De érezni, hogy e csoport tagjai különböző tipusok - mint ahogy az Édes Anna cselédfigurái is különböznek egymástól -, egyikhez ilyen, a másikhoz olyan szó illik viselkedése jellemzésére. S valamit megéreztet az iró abból, hogy ezekben a szinte teljesen kiszolgáltatott lényekben azért valami titokzatos erő is él: az összetartozás ereje. "Nagyon kis urak itt ezek a pesztonkák. Ha gazdasszonyuk szeme rebben, befelé sunyitanak a konyhába. Jaj annak, aki eltör egy ibriket. Mégis erősebbek ónála. Mindegyik sváb lány önmagában is egyesület, testület, szövetség... Mindig együtt lélekben." /312./

1925-ben, az Emberek cimü kis irásban megint felvillan a cselédlány alakja. Nincs is jelen testi valójában. Csak a munkája. S ezt a láthatatlan-látható jelenvalóságot ragadja meg itt ironikusan, de elismerőn Kosztolányi: "Felbontottunk egy befőttet, melyet még nyáron készitett egy azóta eltávozott cselédünk. Amig ettünk, őróla beszéltünk. Láttuk, amint

a cseresznyét kicsumázza, megmossa, cukorlébe áztatja, érezteti két keze munkáját, mellyel a hólyagpapirt az üveg szájára szoritja, aztán erősen körülkötözi zsineggel. A cseléd nem volt ott, de mégis ott volt. Lásd, ennyi egy cseléd örökkévalósága. Belefér egy befőttesüvegbe." /313./ Ez a kis leirás azt is jelzi, hogy tudatosan figyelte a cseléd munkáját. Nem a távolságtartó hideg objektivitás fölényével akarta megidézni, hanem emberközelből, megragadva tevékenysége legontosabb jellemzőit. /314./ Pacsirta nem volt uj számára. Novák Antal sem, Vizyéket is jól ismerte. De Édes Anna alakjára készülnie kellett. És készült is a kitünő szorgalmával és alaposságával. Érdemes ennek bizonyságául kissé részletesebben idéznünk Márai Sándor portréját, mert nemcsak az Édes Anna előkészületeiről fest hiteles képet, hanem izgalmas emberi közelségből ábrázolja az irót is. "Amikor megirta az aznapit, fejébe nyomta knicherbockeres, keménykarimás kalapját, nyaka köré csavarta a puha kendőt, hóna alá fogta a kézirattal, folyóiratokkal, kölcsönvett vagy kölcsönadásra szánt könyvekkel degeszre tömött irattáskát, és már szökött is otthonról, el a lakásból. Magas termetü volt, - amint sietett, hórihorgas alakja feltünt a budai utcákon. Nem nézett senkire, kissé oldalt hajtott fejjel járt, a kalap karimája alól költőfürt hullott a homlokára. Cipőzsinór-vékony, élénk szinü nyakkendőket viselt, és sietősen lépdelt a macskaköves uttesten. Igy jelent meg a világ előtt, mint a szinész, amikor felmegy a függöny, és lobban a rivaldafény. Zöldes-szür-

ke szeme volt, tudott affektáltan kacsintani, és raccsolt is, ha kiadókkal tárgyalt és a helyzet megkivánta. Egyszóval, tetőtől-talpig iró volt, megjátszotta Kosztolányit, mint egy apaszinész. /De közben, egyedül, tehát a szinfalak mögött, kinevette önmagát és azokat, akiknek játszott, mert tudta, hogy nincs emberi kiválóság, ami ne lenne nevetséges, és csak akkor kiváló egy ember, ha az önguny átvilágitja az álarcot, amit visel./ Imbolygó, szinészies, igen, bonvivános járással sietett lefelé a Mikó utca lejtőjén, a gesztenyefák alatt. A szomszéd házban, ahol laktam, betért a kapu alá. Nem hozzám jött, - irók nem szeretnek egymáshoz járni... Amikor elhaladt a házunk előtt, a házmesterlakásba tért be. Itt leült, kalapp al fején, nyakában a körbehajtott kendő, hóna alatt az irattáska. Igy ült, néha órákon át. A környéken tudták ezt. A konyhaszagu szobában a házmester lakott a feleségével. A házmester lakatos volt. A felesége sudár, dunántuli asszony. A házmester magyar nemes volt, tiszaparti paraszt, hisztérikus. Nem tudta letenni az ipartestületi vizsgát, nem tudott vizvezetékszerelő iparigazolványt szerezni. Ez volt a gyermektelen házaspár nagy bánata. Kosztolányi vigasztalta. Időnként felkereste a vizsgabizottság tagjait, átnyujtott nekik uj könyvét, melybe meleg ajánló sorokat irt, igy iparkodott protekciózni. De a házmester mindig ujra megbukott a vizsgán... Kosztolányi is tehetetlen volt. A vágyálomból nem lett valóság, a házmester végül elkeseredett, és amikor Kosztolányi meghalt, elköltözött a feleségével vidékre. Ké-

sőbb soha nem hallottam róla. A felesége is eltünt, nyomtalanul. Ez az asszony volt Édes Anna modellje. És a ház, ahol a regény játszik, a mi házunk volt. Kosztolányi ritkán ment el a ház előtt, hogy - jövet vagy menet - be ne térjen a házmesterékhez. Ott ültek, hárman, nem ettek, nem is ittak, csak beszélgettek... A beszélgetésekből később regény lett... És csak a házmesterék lakásában érezte igazán jól magát." /315./

Márai több ponton elfogultan láttatja és látja Kosztolányit. /316./ De abban igaza van, hogy ez az izig-vérig stiliszta, akitől azt követelték, "álljon ki", a maga módján ki is állt, de épp azok ellen, akik annyit zaklatták és szurkálták, legbátrabban és legteljesebben ebben a regényében, mely alighanem valóban "osztályharcos regény", ha nem is azért, amiért Márai Sándor véli. "Gonoszok, gyilkosok járnak mostanában az éjszakában - írja Kosztolányi a Pesti Hirlapban 1925-ben, hitelesen jellemezve ezeknek az éveknek a közérzetét. /317./ Nem véletlenül fogalmazza meg a maga számára is egészen egyértelműen a parancsot az irodalmi indiszkrécióról folyó vita kapcsán: "Az iró legyen kegyetlen!" /318./ S ez a kegyetlenség nemcsak azt jelenti most már az ő számára sem, hogy következetesen kell megvalósitania művészi össztöne parancsát, nem törődve azokkal a sebekkel, amiket felszakit, hanem hogy a lehető legvilágosabb konturokkal és a leghitelesebben kell felfejtenie alakja lelki élete mögött azokat az általánosabb összetevőket is, melyek végeredményben meghatározzák tetteit és jellemének alakulását. Egyre több olyan irása

van ezekben az években, melyekben már nemcsak az egyes embert festi, nemcsak az ötlet játszi kisértésének enged, hanem a kor levegőjét, életérzését igyekszik kifejezni. Egészen remek ebből a szempontból a Gyanu 1925-ből. /319./ A befejezés néhány mondatában azt is sejteti balladái finomságu képben, hogy a gyanusitás, a hazugság, a másik ember becsületének megrontása ma is itt kisért: "Még mindig nem tünt el, még mindig itt kisért közöttünk. Éjszaka, mikor nem is várod, megjelenik eszelős mosolyával, emeleti ablakodban, vigyorog, feléd bök hosszu ujjával, épp tefeléd, lelkedben vájkál, fölturja ártatlan életedet, és vádol, vádol, vádol..."

Ebben a megfélemlitésen és besugáson alapuló világban bizonyos mértékben módosul Kosztolányi emberszemlélete is. Határozottan megerősödik a szegények iránt érzett együttérzése, s ez néhány lirai szépségü tárca megirására ihlette. /Természetesen ezekben is van anekdotaszerü anyag, fel-feltör belőlük a rá oly jellemző irónia /Kabátom a kedves öregen/ /320./ objektiv, tárgyilagos kivülállás /A titok/ /321./, de most már sokkal intenzivebben, hitelesebben ragadja meg a nyomor reménytelenségét, hideg embertelenségét /Külteleki bolt/ /322./. Mindezt szinte robbanásszerü erővel fejezi ki az Édes Annában. A témák, melyeket eddig megfigyelt, az alakok, akiket feljegyzett, s az egész korszak, ellentmondásaival és büneivel egységbe rendeződik e művében. Kortársai tudták, hogy a regény szándéka szerint korrajz is. Már Elek Artur is megirta ezt különben kitünő kritikájában a Nyugatban. /323./ Pe-

dig közötte és Kosztolányi között elég feszült volt a viszony egy régebbi irása miatt. "Itt ugy látszik - irja a többi között -... egyébről is, többről is van szó, mint egy kis cselédlány tragédiájáról. Ez a személytelen Édes Anna és személytelen környezete: az Attila utcai egész kis ház és benne minden lakója, a sok ember, aki mind emberformáju, de azért valójában csak a maga tipusának megszemélyesitője, s a históriai adalékokkal megszinezett kor, melynek minden eseményecskéje olyan jó ismerősünk, mint akár az emberek, kiket az iró benne mozgat - az egész korrajz is személytelen és időtlen. Szimbóluma valami ősinek, valami öröknek. Az egész életnek, melyben egymás iránt olyan közömbösen forognak az emberek; a társadalmi megoszlások fokáságának, annak amit szaknyelven osztálykülönbségnek, osztálygőgnek, osztálynehezteléssnek, osztálygyülöletnek és osztálybosszunak neveznek. És szimbóluma talán egy históriai korszaknak is, melynek szereplői olyanok voltak, mint Kosztolányi e regényének mellékalakjai, ugyanazokat a jelszavakat lobogtatták, és alapjában épp olyan közömbösen mentek el minden ideál mellett, mint azok." Hogy az iró számára mennyire a Tanácsköztársaság utáni korszak leleplezése volt a fontos, arra jól következtethetünk a regény rövid bevezetéséből. Ebben a néhány sorban irta ki magából végérvényesen a Tanácsköztársaság görcsét, az objektiv eltávolitásnak igazi müvészetével. Kun Bélát idézi, amint "elrepül", zsebórákkal tömve tele "puffadozó zsebét" a gépre, s "karjáról vastag aranyláncok lógtak". De mielőtt azt hihetnők, hogy

a Pardon rovat rosszizü élceinek megismétlésére készül Kosztolányi, egy ragyogó csattanóval az egész jelenetet, s vele azokat a rágalmakat is, melyekkel a Tanácsköztársaság vezetőit illették, a legendák világába utalja: "Egyik ilyen aranylánc, mikor az aeroplán magasba lendült s eltünt az ég messzeségében, le is pottyant a Vérmező kellős közepére, és ott egy öreges ur, régi krisztinai polgár, adóhivatalnok a Várban, a Szentháromság téren, valami Patz nevezetü - Patz Károly József - meg is találta. Legalább a Krisztinában ezt beszélték." A mesei elemek alkalmazása /éppen a Vérmező "kellős közepére" pottyant a lánc/, a megtalálló pontos személyleirása, s kivált az utolsó mondat, mely egy jellegzetes latin prózai fordulatnak - "ea fama vagatur" azaz: azt állitják - tükörforditása, de természetesen az adott környezetbe ágyazva, mint a már emlitett "eltávolitás" eszközei. Kosztolányi immár a moralista fölényével tekint azokra a Krisztinabeli polgárokra, a Vizyekre és a többiekre, akik ezt és ehhez hasonló képtelenségeket állitottak s akik épp ennek köszönhették kétes karrierjüket. Irói tartására, szemléletmódjára nem kevésbé jellemző a Rituale Romanumból választott motto, a Circumdederunt, mely itt nem Vizyék, hanem sokkal inkább Édes Anna lelki üdvéért szólal meg s érette könyörgik a záró sorokat: "Oremus, Anima eius, et animae omnium fidelium defunctorum per misericordiam Dei requiescant in pace." /Könyörögjünk, Az ő lelke és minden megholt hivő lelke Isten irgalmából nyugodjék békében./

A regény ötletét ujsághir adta Kosztolányinak /324./, de az a folyamat, ahogy eljutott Édes Anna világáig, ahogy megfogalmazott benne a regény konstrukciója, az a megértő részvét, mellyel a cselédlány alakja fölé hajol, alighanem az expresszionizmus részvét-irodalmában is gyökeredzik. Az expresszionizmus azonban nemcsak a részvétet és a társadalmi kiegyenlitődés jelszavát tüzte zászlajára. Lázadást is jelentett a fennálló társadalmi rend ellen. "Werfel emliti a Zwischen Oben und Unten előszavában, azt az európai 'liberális polgárságot', amelynek ő is gyermeke volt, s amelynek korlátoltan praktikus józansága, minden szellemi dologtól idegenkedő anyagiassága fojtogatóan nehezedett fiatalságára." /325./ Ebből következett az expresszionizmus nemzedék-elmélete, mely szerint az apák és a fiuk világa kibékithetetlen ellentétben van egymással. Ezt a nemzedéki ellentétet tőlük függetlenül érinti Kosztolányi is, a Pacsirtában és az Aranysárkányban. Az Édes Anna alapötlete pedig kétségtelenül emlékeztet Werfel első nagyobb elbeszélésének, a Nicht der Mörder, der ermordete ist schuldig /1920/ konfliktusára, melyhez Werfel ugyancsak egy valóságosan megtörtént gyilkosságból meritette ötletét. Az Édes Annára is elmondhatjuk: nem a gyilkos, a meggyilkolt a bünös. Nincs adatunk arra, ismerte-e Kosztolányi Werfel müvét, vagy sem. Ezt a feltételezést, ismerve mohó érdeklődését, világirodalmi tájékozottságát, nem lehet kizárni. A téma mindenesetre a levegőben volt. Kosztolányinak épp az a nagy érdeme, hogy kiszakitva azt expresszionista össze-

függéseiből, jellegzetesen magyar milliőben ragadta meg a problémát, és talán szándéka ellenére is az ellenforradalmi korszak moráljának leleplező rajzát alkotta meg benne. /326./

Milyen is hát Édes Anna, aki hosszu ideig nem jelenik meg szemünk láttára, de rokona, Ficsor, a házmester előadásából tudjuk, hogy nincs nála tökéletesebb - legalábbis a cseléd-műfajban. Milyen ez a lány, aki olyan nehezen szánta rá magát, hogy addigi helyét felcserélje Vizy Kornél jólszituált otthonával? Megjelenésekor sem szólal meg, de nem is tud beszélni sem, hisz Vizyné és a házmester ugy szemlélik, ugy alkudoznak fölötte, mint a piaci disznóvásárokon, mert "amikor ide belépett, a gyomra egyszerre fülémelyedett, olyan rosszullét fogta el, hogy azt hitte, azonnal összerogy. Valami kimondhatatlan büdösséget érzett, mint a patikában, éles, hideg szagot, mely egyre jobban facsarta az orrát, kavarta belét. Vizyné a zongorájában kámfort tartott, hogy a molyok ne rágcsálják a vattás hangkalapácsokat. Anna nem tudta, honnan származik ez az orvosságszag, csak azt tudta, hogy nem birja ki, csak azt tudta, hogy már az első pillanatban ki akart szaladni, és ha egészséges ösztönére hallgat, akkor köszönés és istenhozzád nélkül elrohan, menekül le a lépcsőkön, az utcákon, s fut, meg sem áll haláig, a kajári tarlóföldekig." /327./ Ösztöne máris tiltakozik uj munkahelye ellen. Minden idegen, kisérteties itt. Amikor Vizynére tekint, "egy sápadt, nagyon magas, jéghideg nő moredt eléje, aki - nem tudta miért - egy

ismeretlen madárhoz hasonlitott, szétborzolt, fényes disztollakkal." /328./ Kettejük párbeszédében már nyilvánvalóvá válik, hogy itt személyiségét teljesen fel kell adnia, le kell nyelnie az otrombaságokat és a sértéseket, melyeket Vizyné talán nem is mindig bántó szándékkal mond neki. Ilyen a természete. És ilyen általában is a Vizynék, a jómódu polgárasszonyok egyénisége. Nem beszélni akar a lánnyal, nem nevelni szeretné, hanem "idomitja", ahogy az ellenforradalmi kurzus haszonélvezői is idomitani akarták a munkásokat és a parasztokat.

Ebben a környezetben Édes Annában egyre keserübb gondolatok érlelődnek. Eleinte "magának sem tudott számot adni, hogy mitől irtózott itt mindennap jobban és jobban". Aztán már "nem gondolkozott többé semmiről. Csak éjszaka facsarodott el a szive, mikor a tüzfalon megpillantotta a magányos lángocskát. Ugy érezte, hogy ezt a helyet igazán nem birja megszokni soha." /329./ Megalázzák, s ami talán még fájdalmasabb, állatként szemrevételezik és a háta mögött gunyosan kinevetik. Jancsival való viszonya az egyetlen olyan pillanata életének, amikor rövid percekre előtte is feltárul a szépség és boldogság reménye. Képzelete megélénkül, gondolatai csapongani kezdenek. S annál fájdalmasabb a csalódása: még mélyebbre zuhan a magány és a kiszolgáltatottság kutjába. "Amint multak a napok, megfásult, elzsibbadt benne valami. Szinte elfelejtett mindent, ami volt. De azért szenvedett. Mert ha nem is gondolt arra, ami volt, érezte, hogy az, ami

volt, már nincsen, mint az állat, mint az állat, mely multon és jövőn kívül az örök jelenben él, mint az a kutya, mely nem kap enni, s nem tudja, hogy mi bántja, és mégis folyton odavánszorog az üres ételes táljához, körülszaglássza, s miután látja, hogy semmit sem lát, csüggedten a vacka felé kullog, vissza-visszafelé sanditva". /330./ A beszűkülő tudat rajza volna ez? Vagy egyszerűen a csüggedt belenyugvásé? Hogy innen már semerre sem menekülhet? Mert Édes Annának rá kell ébrednie, hogy nincs kiutja. Házassági szándékát Vizyné hisztériája keresztezi, s ő enged. Ettől kezdve azonosult vele, jellegtelenné vált: "Anna az érdekességéből napról napra vesztett. Annyira belesimult a ház rendjébe, hogy észre se vették, nem is beszéltek róla sehol. Mint a legtöbb cseléd, ő is utánozni kezdte asszonyát. A haját már egészen úgy simította végig, mint Vizyné, s az ismerősök, mikor telefonoztak, gyakran nem tudták, hogy az ő hangját hallják-e vagy az asszonyáét." /331./

Rendkívül érdekes, fontos motívum, ahogy a gyilkossága előtt megpattan benne valami. Asszonya hisztérikusan lamentálva küldi lefeküdni, majd reggel leszed mindent, most hagyja őket aludni. Vizy már hangosan hortyog. De Anna öt perc múlva visszatér: le akarja szedni az asztalt. Belebotlik egy székbe, "oly zaj dördült végig a földult szobákon, mintha pisztollyal lőttek volna". Talán ez volt a jel. "Anna ide-odalépegetett. Visszaszaladt a konyhába. Evett valamit a sötétben, gyorsan és mohón, ami véletlenül a keze ügyébe esett, egy rán-

tott csirke combját, meg sok-sok süteményt. "Ez már nem az előbbi Édes Anna. Nem a rendszerető, a házias, aki mégiscsak rendet akarna terni a lakásban. Felzaklatott lelkében iszonyu viharok dulhatnak."... "az előszoba ajtajára borult, mintha ki akarna menni innen valahová", ám "mégis mást gondolt, hangosan a fürdőszobába futott, onnan a sárga tapétaajtón a hálóba". Most már hangosan fut. Nem törődik semmivel. De még mindig nem akar gyilkolni. Még mindig nem szándékozik véres bosszut állni. Voltaképp mindkét esetben belekényszerül a gyilkosságba. Rémülete és az az érzése, hogy őt támadták meg, emeltetik fel vele a végzetes konyhakést. Nem tudja pontosan megfogalmazni, miért tette: csak eszelős mozdulatokkal simitgatja végig a haját, azzal a mozdulattal, amit asszonyától lesett el. Gyilkos, de áldozat is egyben. S a legnagyobb tragédiája az, hogy csak egy ember, Moviszter doktor ismeri fel, hogy tette szükségszerü volt, mert ha öntudatlanul is, ha a maga számára nem is pontosan megfogalmazottan, de védekeznie kellett, mentenie emberége szuverenitását.

Mig Édes Anna sorsa folyvást mélyebbre hullik, s az iró által annyi együttérzéssel és szimpátiával ábrázolt, értékes alakja folyvást szürkül /mert eljellegteleniti környezete/, Vizy Kornél szinte kivirágzik. Kosztolányinak egyik legerősebben, legnagyobb ellenszenvvel megrajzolt alakja ő. Mert a pusztuló vidéki középosztály sorsát a magáénak érezte, a Novák Antalokat megsiratta. De a keresztény középosztálynak a Vizyhez hasonló haszonlesőit, akik a Tanácsköztár-

saság megdöntése után magukhoz ragadták a hatalmat, alaposan kiismerte, és megvetette. A Vizy Kornélok hajszolták be őt annak idején a Pardon botrányaiba, ők fölényeskedtek vele az Uj Nemzedéknél. Most méltó, irói bosszut állt rajtuk.

Vizy Kornél valóságos operettfigura. Diadal és rémület között hányódva értesül a hirről, hogy megdöntötték a Tanácsköztársaságot. Hangja már parancsolóan reccsen, de rémülten rezzen össze, amikor megdöndül a külső kapu. "... elhanyagolt, mint egy csavargó... Csak a sasorr meg az arcát keretező fekete pofaszakáll mutatta, hogy mégis valaki". Nem mintha bántódása esett volna az elmult hónapokban. Minisztériumi állását is megtarthatta, csak egyszerüen tétlenségre volt kárhoztatva. "Féktelen politikai becsvágy lakozott benne, s ez táp hiján zakatolt, mint az üres malom. E boldogtalan hónapokban csak tengett-lengett. Mogorva, bizalmatlan hivatalnokember volt, annak előtte soha semmibe se avatta feleségét. Most megeredt a szava. A hosszu sétákon a budai hegyekben, vagy itt, mig várták a rettenetes látogatókat, neki tartott szabadelőadásokat politikai 'platformjairól' meg azokról a tacskókról, akikkel megnyomoritották a minisztériumot". /332./ Különben e korszak jellegzetes hivatalnoktipusa, amelyből Tersztolányi elbeszéléseiben is jellegzetes tipusok lépnek elénk./333./ Még talán a szociális érzése sem hiányzott belőle, hiszen módja szerint áldozott olykor-olykor egy árvaház vagy kórház javára. Közpénzeket nem sikkasztott el, de "bo-

londja és balekja" volt a protekciónak. Engedélyeket szerzett, amelyekért ajándékokat kapott. "Ezek az ajándékok közel se értek fel a nekik tett szivességekkel, de jól estek, növelték az önérzetét, bizonyos fakó költészetet árasztottak életére." /334./

Különben nem értett a politikához, és céljait igy foglalta össze: a korrupció megszüntetése, s a korrupción mindig azt értette, amit mások képviselnek. Persze meg is nyergeli a politikát, s ennek köszönheti, hogy végülis államtitkár lesz. "Mindent elért, amit életében elérhetett" - erre gondol szalonkabátjában állva házuk legfelső lépcsőfokán, az érkező vendégeket üdvözölve. Valóban életének csucspontja e tragikus nap, melynek végén őt is leszurja a lány, a végzet kérlelhetetlenségével teljesitve be sorsát: "Ő sem értette, hogy miért tette, de ő elkövette, amit tett és minthogy elkövette, ott belül, mélyen, nagyon mélyen bizonyára lehetett valami, amiért föltétlenül, szükségszerüen meg kellett tennie. És aki belülről lát valamit, az másképp látja, mint aki csak kivülről látja." /335.//E szavakkal egyébként nemcsak Vizy fölött tartja meg sirbeszédét az iró, hanem Édes Annát is feloldozza vétke alól./

Édes Anna tragédiájának egyik okozója Jancsi, Vizyné unokaöccse, a "fiatalur", e korszak jellemző tipusa. "Erős volt, izmos, de a mellkasa szük. Kis keze száraz. Bőre soha, a legnagyobb hőségben sem izzadt. Rövidre nyirt, érdes bronzhaj tapadt szabályos, de meglepően kicsiny koponyájához, me-

lyen peremtelen fülei lebegtek oly lazán, mintha papirból vágták volna ki, és csak odafércelték volna. Vékony ajak szivósnak, kegyetlennek mutatta. Arca pedig, mintha fából lett volna, élettelen volt és szabálytalan, csupa szeszélyes sik, egymásra boritva, csupa furcsa ötszög, mint egy kubista faszobor." /336./ De nemcsak megjelenését, külsejét festi ellenszenvesre az iró, hanem egész életvitelét is, érzelmi világának pedig talán az a legnagyobb birálata, hogy teljesen hidegen hagyja őt az a szeretet, amit a lányban fölidézett. Érdektelennek találja már Édes Annát, nyügnek, akitől szabadulnia kell. Ellép hát mellőle a világfiak hideg fölényével.

A sok kisszerü, de nagyra törekvő, a szeretetet és igazságot hirdető, de azokkal visszaélő alakokkal szemben Moviszter doktor, a reménytelenül cukorbeteg öregember fogalmazza meg többhelyütt is a pozitiv humanizmusnak azt az elméletét, melyet Kosztolányi is a magáénak vallott. "...figyelje meg, tanácsnok ur - mondja beszélgetés közben az orvos a regénynek talán a legsulyosabban leleplező szavait -, /337./ hogy minden szélhámos az emberiséget szereti. Aki önző, aki a testvérének se ad egy falat kenyeret, aki alattomos, annak az emberiség az ideálja. Embereket akasztanak és gyilkolnak, de szeretik az emberiséget. Bepiszkolják családi szentélyeiket, kirugják feleségeiket, nem törődnek apjukkal, anyjukkal, gyermekeikkel, de szeretik az emberiséget. Nincs is ennél kényelmesebb valami. Végre semmire se kötelez. Soha senki se jön

elém, hogy én az emberiség vagyok. Az emberiség nem kér enni, ruhát se kér, hanem tisztes távolban marad, a háttérben, dicsfénnyel fennkölt homlokán. Csak Péter és Pál van. Emberek vannak. Nincs emberiség."

A humanizmusnak ez a felfogása, melyet Moviszter doktor mellett Kosztolányi is képviselt, s mely az egyes ember iránt érzett cselekvésképtelen szeretetben, megértésben és részvétben alapszik, az egyes ember fontos voltára és értékeire irányitja a figyelmet, hangoztatja a szubjektum jogait. De megvannak a határai is, hiszen alapjában véve a szemlélődésre korlátozódik, s a tettet elutasitja magától, mert "a világ siralomvölgy", mint a Pacsirtában olvassuk. Kosztolányi elsősorban abban téved, hogy az egyes ember és az emberi társadalom megválthatóságának, megjavitásának lehetősége nem zárja ki szükségszerüen egymást, sőt, az egyiktől ut vezet a másikhoz, mint ezt a század cselekvő humanizmusának nagy alakjai hirdetik és vallják.

Moviszter etikai szinten is beteljesiti Kosztolányinak az epikai müveiben revelálódó világképét. Ő fejezi ki legegyértelmübben azt az ellentmondásos, jogos kritikát kiváltó gondolatot, hogy nem az emberiséget kell megváltanunk, hanem az egyes embert. S ha az megválthatatlan is, mint ahogy Novák Antal és Édes Anna sorsa példázza, akkor is kiáltani kell érte az igazságot. "Nem kissé hangosabban, hanem nagyon hangosan. Kiálts, - dohogott... /Moviszterben/ a lélek -, kiálts

ugy, mint a te igazi rokonaid, az őskeresztények hősi papjai, akik föllázadtak a pogányság ellen, és a temetőkben, a koporsók mellől kiáltottak az égbe, pörölve a legnagyobb Urral is, az igazságos, de nagyon szigoru Istennel, irgalmat követelve a gyarló embereknek. Hiszen te mindennap elmondod magadban a halotti imátl Emlékezel, mi van benne? Ne tradas bestiis animas confidentes tibi. Ne dobd oda a vadállatoknak a tebenned bizakodó lelkeket. Et animas pauperum tuorum ne obliviscaris in finem. És a te szegényeidnek lelkét ne feledd el végképp. Próbálj te is igy kiabálni az arénán, az oroszlánokat is tulharsogva, bátor kathekumen." /338./

Itt már Kosztolányi azonosul Moviszterrel, az elvei miatt kinevetett, az Édes Annával való közüsségvállalás miatt megvetett orvossal. Nem a vallásos köntös a moviszteri szavakban a lényeg, hanem a kiállás. Kosztolányi az, aki ott áll az arénában, szemben az oroszlánokkal, kiszolgáltatva, csak a kiáltás erejében bizakodva. És kiált is, hiszen a regény nem más, mint harsány tiltakozás, kiáltás: az egyik legbátrabb, amit a Nyugat irói hallattak a huszas évek közepén. S azok a leleplező kis részletek, melyekben elénk tárja e korszak közéletének visszásságait, még hangosabbá teszik ellenkezését. Milyen hitelesen leplezi le néhány sorban a minisztériumok urambátyámos légkörét, ahol egész nap ezt hallani: "...Szervusz, kegyelmes uram, szervusz, méltóságos uram, a legalázatosabb szolgád vagyok"? Vagy nem a korszak és kivált a közép-

osztály mentalitására jellemző-e, ahogy Tatár kifejti, hogy a cselédek egészen mások, mint a "rendes" emberek, s csak illuzió, hogy valaha is egyenlőek lehetnek gazdáikkal, hiszen természetes állapotuk, lételemük, hogy mást szolgáljanak? Csontig metsz a kegyetlen irói kés, vesékbe lát a kérlelhetetlenül figyelő tekintet, s nem titkolja, kikhez füzi rokonszenve. Bálint György, aki "a század egyik legszebb magyar regényének nevezi az Édes Annát, nem véletlenül irja: "Nem akarok most ennek a könyvnek példátlanul szuggesztiv művészi erejéről beszélni. E pillanatban csak emberi ereje, emberi szuggesztivitása tartozik rám. Ez pedig olyan hatalmas, hogy Kosztolányit örökre a magyar munkásokhoz és szegényparasztokhoz füzi." /339./ Ezt az érzésünket csak erősiti az a kép, melyet oly hitelesen rajzol meg a kapitalizmus elidegenedéséről azokon a lapokon, ahol Jancsit nyomon követhetjük a bankba. Ez is jellegzetesen európai, sőt világirodalmi téma, hiszen se szeri se száma azoknak a müveknek, melyek a pénz uralmát, a bankokat és a tőzsdéket ábrázolják. Kosztolányi regényében mindez háttér. De a háttérnek ez a sokoldalu, finom rajza még inkább elmélyiti az iró leleplező törekvéseit. Igaz, ábrázolásában néhol eluralkodik a szkeptikus-nihilista elem, s Édes Anna jellemének is maradnak olyan sötét, idegen foltjai, melyek ugyancsak jellemezték a kor magyar ~~regényeinek~~ prózájának népi figuráit /Móricz: Barbárok/.

Hogy nemzedéktársai is a jóvátétel regényének érez-

ték az Édes Annát, annak bizonyságául érdemes idéznünk az akkor Berlinben élő Révész Béla Hatvany Lajoshoz cimzett levelének részletét: "Nem tudom, olvastad-e Kosztolányi Dezső Édes Anna-regényét? Olvasd el. Én megbocsátottam minden gazságát, ezért a müvéért. Biró Lajos figyelmeztetett rá. Ird meg, hogy tetszett." /340./ S hogy Kosztolányi lelkében, a világról kialakitott képében, mely olyan klasszikus és kiegyensulyozott volt sok vonatkozásában, szintén valami elmozdulás mutatkozik s igyekszik a kifejezés formájában is közérthetőbb, populárisabb lenni, azt hiven bizonyitja az is, hogy családtagjainak ellenkezése és a versismerők meglepett csodálkozása közben egy időre szakit a kötött formákkal, mintha a szabadvers hozzásegitené a mondandó olyan áradásához, olyan közérdekűségéhez, mely regényeit jellemzi.

A közérthetőségre való törekvés, az ábrázolásmód realizmusa természetszerüen következhetett az iró számára a választott témából. Nem véletlen, hogy a regény konzervativ kritikusa, Szász Károly épp ezt kifogásolta a legélesebben /341./: "...ezeket a jeleneteket ugy leirni, ahogy Kosztolányi teszi, a maguk müvészietlen rajzában, - ez már nem a költészet feladata, ez már nem is költészet, hanem csunya pornográfia. Ezeket olvasva valósággal megundorodunk, de undorodásunk mellett még nagyobb a szomoruságunk, egy igazi költői tehetségnek ilyen sajnálatos eltévelyedéseit látva. Miért teszi ezt a jeles iró? Magán nem tud uralkodni? Vagy mások rossz szenvedélyeit akarja felkorbácsolni? Divatos akar lenni? Ha tudná, hogy

a hozzá ellenállhatatlan rokonszenvvel vonzódó, tehetségét igazán nagyra tartó komoly olvasóban mily végtelen lehangoltságot szül a regény eddigi zöld viránya után ez a sorvasztó számumtól vert kietlen homoksivatag, máskor elkerülné azt, s nem traktálna bennünket förtelmes testiséggel, mikor lelket is tud művészien rajzolni."

A középosztály prüdériája háborodott fel azokon a jeleneteken, amelyekben Kosztolányi Jancsi urfi és Édes Anna szerelmét ábrázolja. S a középosztály rémült tiltakozását fogalmazza meg a továbbiakban Szász Károly, amikor Édes Anna gyilkosságát értelmetlennek itéli, hiszen a lány - szerinte indok nélkül - "az ártatlan méltóságos asszony szivébe döfi ... a konyhakést". A középosztály félelme fogalmazódik meg e kritikában, mely megérezte az Édes Annában rejlő "üzenetet", s amely egyetértve idézi a ház egyik lakójának véleményét: "a bolsevizmus megmérgezte egészséges magyar népünk lelkét, s ez a véres eset sok aljas kommunista-propagandának rettentő eredménye."

A konzervativ kritika szerint Kosztolányi egészséges egyéniségére "sár" tapadt, mert "a szemétben turkált", "amelyre rámutathat az iró, de amelynek miazmáit és minden büzét merőben fölösleges a maguk egész undokságában rászabaditani az olvasókra. Az erős testi-lelki alkaton, igaz, nem könnyen fog a rontás - de hát nincs-e sajnosan sok gyönge testi-lelki szerkezet, amelyet az irónak nem összetörni, hanem jobbitani, edzeni a feladata".

A valóságban a konzervativ, a hivatalossá emelt irodalom eszményitő törekvését kezdte ki Kosztolányi regényének tragikus realizmusa, amelyben ha korlátozottan, ha cselekvésképtelenül is, de megfogalmazódott az az erkölcsi igény, hogy "vétkesek közt cinkos, aki néma".

Kétarcu humanizmus: a Meztelenül korszak

A nagy regények után mintha maga is ugy érezné, valamit befejezett. Tájékozódik, kicsit kevesebbet dolgozik, bár az ő páratlan munkabirása mellett ez a "kevés" is iszonyuan sok voltaképpen, hiszen hétről hétre irja tárcáit a Pesti Hirlap hasábjain, egyre gyakrabban foglalkozik - előbb csak kedvtelésből, majd tudatosan - nyelvészeti problémákkal, verseket ir, melyekben uj formákkal kacérkodik, elbeszélései jelennek meg, s fordit rendületlenül. Meglehetősen magányos. A sikeres, kicsit szinészies fellépésü iró ezzel a szereppel is rejt valamit. Talán épp azt palástolja, menynyire fáj, hogy magára maradt, hogy ifjusága barátai sorra elpártoltak mellőle és más ideált kerestek. "Hiveim tábora lassanként elhagyott." irja a Konkoly és buza[342.] cimü tárcában. Még fájdalmasabb az a tapasztalata, hogy ebben a korban az ember elmagányosodása szinte törvényszerü. "Ha nagyon boldogtalan és kétségbeesett vagy - olvassuk "Naplósoraiban" 1927-ben[343.]-, s az utcán bódorogsz, hogy öntudatlanul szánalmat koldulj mindenkitől, főképp egy dologtól borzadsz el: mennyire zártak, különválók, áthatolhatatlanek az emberek, mennyire nem lehet hozzájuk férkőzni, rájuk helyezni fájdalmadat, mint egy követ. Ez a körülhatároltság már megalkotottságukban, testük mivoltában is kifejeződik, melyet szigoruan és végzetesen a bőr takarója föd el, jelezve, hogy eddig van egy ember, és nem tovább. Nincs mód, hogy valami hüvös, villamos huzalt feszits közéjük és közéd, nincs mód, hogy a részvét utján egészen egyek legyenek veled. Ezért inkább ismét hazaténferegsz, bezárkózol, hogy ne láss többé embert."

Ebben az idegenkedő, önző közegben mégis szüksége van társra. Valakire, akinek elmondhatja legégetőbb problémáit, akivel egészen megoszthatja magát. Ez a valaki lesz: Esti Kornél. Hogyan támadt ez a név? - kérdi felesége a róla irott könyvében, s igy próbál - némiképp vitatható módon - válaszolni: "Talán a pesti polgár alakjából, aki nem derüs, világos, egyszerü, mint a nappal, de baljós és kétes, akár az este, keresztneve Kornél, tehát polgár, akár Vizy Kornél, Édes Anna Vizy Kornélja, de sokkal-sokkal bonyolultabb és veszélyes, furcsán ön- és közveszélyes, kissé az elmebaj határán, irracionális, mint maga az emberi élet."[344]. Ez az alak hozta meg számára ideig-óráig a felszabadulást. Esti Kornél hitette el, hogy az életnek mégsincsenek kötöttségei, hogy igenis létezik az a teljes szabadság, amikor a véletlen válik törvényszerüvé, s amikor szabad akaratunk fittyet hányhat az előre elrendelés keserü törvényének. Esti Kornél csábitotta olyan felismerésekre, amilyenekre magától már nem vállalkozott volna. Tőle tanulta meg, hogy az élet változatlanul izgalmas kaland, s nem olyan sivár, reménytelen, mint amilyennek ő látta ezekben az években. Ő kecsegtette társaságával, s Kosztolányi örömest kisérte furcsa-izgalmas utjaira, hiszen nélküle annyira egyedül volt. Később aztán egyre szkeptikusabb lesz vele kapcsolatban is. Nem véletlen, hogy amikor kötetté rendezi az Esti Kornélt, a bevezetésben már elhatárolja magát tőle[345]. De ekkor még a friss élmény elfuló izgalmával hisz neki és követi.

Megnyugvást, mint oly sokszor válságos, magányos periódusaiban, Shakespeare-nél talál. Forditja a Téli regé-t. Még nem gon-

dolkodik el olyan intenziven e föladatról, mint majd nagy tanulmányában /A Téli rege uj szövegéről, 1933./ vagy nem kevésbé jelentős cikkében, melyben a Hamlet tizenhat sorából kiindulva szól Shakespeare-hez füződő viszonyáról[346]. Valóban bámulatos élesen látta Babits kettejük különbségét idegen költőkhöz való vonzalmaik terén is! "Az ő nagy példája és választott Istene Shakespeare volt - irja nekrológjában -, Engem nyugtalan hajlamaim Dante felé vontak. Milyen ellentétes eszmények! Övé az ezerlelkü: aki tárgyilagosan gyönyörködik szépben és rutban, jóban és rosszban, erényben és bünben egyformán: nem is kiván eligazodni az élet őserdejében; ábrázol egyedül az ábrázolás kéjéért s személyében szinte el is tünik; véleményét, rokonszenvét még sejteni sem lehet..." A Téli rege, az ujból fellobogó Shakespeare imádat valóban a menekülés egyfajta kisérlete: mintha maga is megpróbálná, vajon sikerül-e teljesen elvonulnia az élettől, melyben csalódott, s amelynek egyre inkább a fonákját látja. De tudja: immár jóvátehetetlenül elkötelezte magát egy ujfajta látás- és szemléletmód mellett, mely a maga valóságában jeleniti meg az embereket, s a körülöttük változó, alakuló diszleteket is, melyet igy nevezünk: élet. Egyik legszebb és legteljesebb vallomása szól erről, az 1927-ben irt Fakul a festék: "Én változtam meg e pár esztendő alatt, gyökeresen. Képzeletem belülről kifelé fordult, észrevettem a valóságot, mely addig nemigen érdekelt. Szegényedés ez vagy gazdagodás? Nem tudom. Ugy látszik, ez az élet rendje. Vesztettem valamit és kaptam helyette valamit. Semmi esetre se cserélném el azonban mai tudásomat gyermekkori lázamért. Akkor rajongva bámul-

tam az élettelen silányságot, de nem láttam meg a köztük mozgó életet. Igy a diszlet egyre halványabb, a szinház egyre unalmasabb, a könyv egyre semmitmondóbb, de az, ami él, az ember, a füszál, a virág egyre érdekesebb. Fakul a festék, de az ég mindig kékebb."[348]

Kétségtelen, hogy a clown-attitüdnek is sajátos átértelmezése ez a gondolat /mint ahogy maga Esti Kornél sem egyéb, mint a clown-motivum sajátos, egyéni realizációja./ Mindennél ékesszólóban vall majd erről 1933-ban, az Esti Kornél énekében:

Tudjuk mi rég, mily könnyü,
mit mondanak nehéznek,
és mily nehéz a könnyü,
mit a medvék lenéznek.
Ó, szent bohóc-üresség,
sziven a hetyke festék,
hogy a sebet nevessék,
mikor vérző, heges még,
ó hős, kit a halál-arc
rémétől elfed egy vig
álarc...

Sulyos, egyéni jelentése van a "vérző, heges még" sornak, mely azt jelzi, hogy Kosztolányi a maga módján végigjárta a szenvedésnek, a maga utjával és szerepével való elégedetlenségnek ugyanazokat a stációit, mint Babits Mihály, aki védekezésül A vén kötéltáncos alakját ébresztette.[349] Kosztolányi azonban érintetlenül őrzi magában a képzelet jogait. Egy évvel a Fakul a festék

után ismét egy játékbolt kirakata előtt meditál a valóság és a képzelet viszonyáról, és ezeket irja /35o./: "Izzó nyári dél tüzvészfényében nézegetem a játékosbolt kirakatát... Lehet, hogy ezekben az összeábdált holmikban valaki még fölfedezze a tündérvilágot? Hogyne, csak friss, hivő lélek kell hozzá. Az irodalmi portékák is ilyesfélék. Közelről papir, betü, mondatok, Ürügyek az érzésre, a gondolkodásra, valaminek a meginditói. Csak a képzelet tölti meg tartalommal."

E folyamat visszáját is ábrázolja. A friss képzelet ugyanis tündérvilágot teremthet, de az éber lelkiismeret is olyan erővel szólalhat meg bennünk, mint a hajótülök Katalinka cimü kistárcájában /351/. Az Esti Kornél első darabjaiban is ujra meg ujra megpróbálja a lelkiismereti konfliktust ábrázolni. A maga szkeptikus-nihilista módján, kicsit elironizálva ugyan, de nagyon is komoly belső hitellel ezt a belső harcot, a megnyugvásért és a jó lelkiismeretért, a helyes cselekvés okozta kiegyensulyozottságáért vivott küzdelmet ábrázolja Górcső cimü tárcájában /352./ A tudós szenvetlen nyugalommal mondja a költőnek, miközben vérének molekuláit figyeli a mikroszkóp alatt: te nem mered megismerni magad. A költő valóban visszariad magától. Mert hiányzik belőle a saját magában és az alkotásában való hit biztonsága, Ahogy a rövid tárca befejező mondataiban olvassuk:

"A tudós lecsavarta a górcsövet. Tétován kérdezte.

- Voltaképpen hát mit akarsz?

A költő ezt mondta:

- Hinni."

Kosztolányinak egyik legszemélyesebb, legsulyosabb problémája ez. A huszas évek kezdetétől kereste ezt a fajta hitet, melyet nem a vallásos meggyőződés, hanem az elkötelezett humanista magatartás biztonsága táplál, s noha jelentős lépéseket tett felé az Édes Annában, noha vállalta, hogy megszabadul kedvéért az addig oly müvészivé kristályositott forma nyügeitől is a regényekkel párhuzamosan irt szabadversekben, e meggyőződés, biztonságát nem sikerült kiküzdenie. Nem is sikerülhetett, hiszen humanizmusának középpontjában mindig az izolált egyén állt önmaga bizonytalanságával, magára hagyottságával, feloldhatatlan válságával.

Ezért kettős e magatartás. Egyfelől ott munkál benne a rendkivüli tehetség virtuóz könnyedsége, a nagy iró nyugtalanul vibráló érdeklődése, másfelől azonban az esztétizáló magatartás cselekvés-korlátozó a szemlélődésre hagyatkozó világlátása, mely ujra és ujra szkepszist, kétségbeesést szül.

A XIX. század racionalizmus eszményét - ugy látja - felváltotta a csömör, "az értelem az ebek harmincadjára került"[353]. Ebből az élményből és meglátásból fakad fel szkepszise, Ez egyébként táplálkozott abból a meggyőződéséből, hogy az egyes ember értéktelen, s nem mer a lélek legmélyére hatolva uj utak felé tájékozódni, olykor abból is, hogy a szavak látszólag sokszor nem elégségesek a kommunikáció megvalósulásához, de abból is, hogy a rohamléptekkel fejlődő civilizáció látszólag maga alá temeti a kulturát. Az 1927-ben irt Hajnali párbeszéd önmagammal-ban látomássá tágitja a kultura kulturaellenességének paradoxonát. Hiszen látszólag igaza van: az ismeretterjesztés és a technika akkor népszerü-

södő uj eszközei, a rádió és a film valóban kitágitották a világot, s az emberi agy uj és uj benyomások feldolgozására kényszerült. A könyvtárak zsufoltak voltak, s az őrjöngő termelés és fogyasztás zaklatott hajszája közben tényleg felvetődött a polgári kultura legjobbjaiban a civilizáció és a kultura halálának réme, ugy ahogy Kosztolányi képzelete is eljátszik egy pillanatra vele. Számára azonban ez egyelőre csak játszi kisérlet: legyint egyet, a következtetéseket már nem vonja le, nem is érdeklik, megelégszik a kórisme hajszálfinom, pontos rajzával.[354]

A kapitalizmus kulturaellenessége azonban mégis fokozottabban irányitja figyelmét a müvészet és az erkölcs összefüggéseinek kérdésére. Nem alkot egységes, összefüggő rendszert. Soha nem is volt igénye ilyesmire. De e szétszórtan, 1927-ben azonban a szokásosnál jóval gyakrabban megjelenő cikkekből azért következtethetünk etikai álláspontjára. Vallja a teljes formaszervezet expressszivitásának tételét, amikor igy fejtegeti a müvészet és erkölcs összefüggésének kérdését: "Kétkedve fogadom, amit e tárgyról irtak. Valljuk be négyszemközt, hogy ezek többnyire szemforgató tanácsok, nagyhangu fonteskodások. Tagadhatatlan, hogy minden müvésznek van erkölcse abban az ősi értelemben, amelyben ezt a szót a pogányok használták, kik egészséges ösztönnel a szokást nevezték erkölcsnek..."/355./ Ezt a relativista szemléletmódot igyekszik igazolni abban a cikkében, melyben a költő őszinteségéről eszmélkedik s egyben a maga erkölcsi fölfogásának teljes megfogalmazását adja: "Vajon igaz-e az a hiedelem, mely a költő őszinteségéről terjedt el? Azt hiszem, vaskos félreértéséről van szó.

A költő őszintesége semmi esetre sem közkeletü szókimondás, hanem gyakran ennek a megkerülése. Egy milliárdnyi részét mondja ki annak, ami benne él, s szavai épp azért oly varázsosak, mert mögöttük egy egész világ áll, mint aranyfedezet. Árnyalatok rémlenek föl versében, révület, sejtelem, harag, szeretet, de sohase gondolatok.A gondolat egyszerüen nem oldódik föl a költészet anyagában ott marad nyersen, mint egy darab kő. A legrosszabb müvészi alkotások telis-tele vannak ugynevezett "gondolatokkal".[356]

Kosztolányi világképének legjellegzetesebb elemei fogalmazódnak meg e szeszélyesnek látszó kis jegyzetben. A "gondolat", a "mondanivaló" elleni tiltakozás voltaképp a kor hivatalossá emelt irodalompolitikája ellen is szól.Azok ellen a kritikusok és esztéták ellen nyilatkozik meg, akik a jóizlés nevében támadták regényeit, akik izléstelennek itélték ábrázolásmódját, akik ujra meg ujra a harmonikus - valójában: lapos - önkifejezés utjára igyekeztek szoritani. Kosztolányi velük szemben inkább a l'art pour l art hivévé szegődik. De a l'art pour l'art természetének megfelelően tiltakozást jelent e gondolat a legpregnásabban Ady által képviselt esztétikának a cselekvést valló, társadalmi méretekben gondolkodó és alkotó magatartásformája ellen is. Igaz, Kosztolányi is sejti lelke legmélyén, hogy olyan kor érkezett el, mellyel szemben minden becsületes müvésznek állást kell foglalnia. Állásfoglalása ekkor még jórészt passziv, az elvont humanizmus csillagzata jegyében születik: "Mondd, nem kellene-e nektek, iróknak, a világ minden irójának, a világ minden jóakaratu szellemének összefognia, tankönyveket irni, tisztességes,

okos, angyali tankönyveket, hogy gyermekeink megszeressék általuk az embereket és az életet s meggyülöljék a sötétséget és a halált, hogy eloszlassuk lelkükből a félelmet és rémületet, mely okozója minden gonosznak, hogy kezeiket egymásba rakjuk és kibékitsük őket, hiszen szüleik már félig-meddig kibékültek?"[357].

Nemcsak etikai nézetei mélyülnek, alakulnak ezekben az években, hanem az esztétikai kérdések iránt mindig is meglévő vonzalma is fellobban. Rendkivül érdekes és rá jellemző az a néhány sor például, melyet a Káté az irásról-ban mond el Petőfi Tündérálomjának csodálatos hatásáról. A költemény szépségének forrását abban jelöli meg, hogy felszökell a hétköznapi képzelet fölé, hogy a költői tehetség uj tartalommal teliti a hagyományos szavakat, s "a szöveg külső formájában is példázza a gondolatot, az érzést."[358]. S a versről irt Ábécében ismét kifejti, hogy "logikailag minden vers tartalmatlan". S ugyanitt:"Az a tartalma, hogy egyszerü titoksatosságában ugy él, akár a buzamag, mely csirázni képes".[359].

Eddig is szivesen irt alkalmi nyelvmüvelő cikkeket. Ezekben az években fogalmasódik meg azonban benne, hogy a tiszta, a tudatosan őrzött és védelmezett nyelv jóval több, fontosabb, mint hogy csak az eszmecsere eszköze legyen. Még nem fogalmazza meg ezt olyan ziháló evidenciával, mint a Lenni vagy nem lenni-ben, melyben a világ szoritása kihivta belőle élete egyik nagy vallomását. De kétségtelenül érlelődik ilyen irányu irásaiban a felismerés: a magyarság csak akkor őrizheti meg magát Európában, ha nyelvét és hagyományát őrzi. Előbb régi szokása szerint

csak ironikus fekvésben próbálgatja a témát /Anyanyelv; 1927/, aztán már komolyabban /A Kis nyelvtan-ban[360.] például kigunyolja a tartalmatlan, nyelvi vonatkozásban is megnyilvánuló idegenimádatot/. Később szinte vallomásos erővel: "Az a tény, hogy anyanyelvem magyar, és magyarul beszélek, gondolkozom, irók, életem legnagyobb eseménye, melyhez nincs fogható. Nem külsőséges valami, mint a kabátom, még olyan sem, mint a testem. Fontosabb annál is, hogy magas vagyok-e vagy alacsony, erős-e vagy gyönge. Mélyen bennem van, a vérem csöppjeiben, idegeim ducában, metafizikai rejtélyként. Ebben az egyedülvaló életben csak igy nyilatkozhatom meg igazán. Naponta sokszor gondolok erre. Épp annyiszor, mint arra, hogy születtem, élek és meghalok." /Ábécé a magyar nyelvről és lélekről 1927[361.]/ "Veszélyben van nyelvünk épsége és szépsége!" - konditja meg a vészharangot, s nyilt levélben kéri a szinészeket, gyógyitgassák müvészetük orvosságával a szakadozott, beteggé tett magyar nyelvet.[362.] Különösen az idegen hatásoktól óvja, mert érzi, hogy ezzel függetlenségét is menti. Ezért javasol maga is szivesen magyar szavakat az idegenek helyett, ezért emeli fel szavát ujra és ujra az "idegenmajmolás" ellen, amiben nemcsak nyelvünk, de nemzeti voltunk elárulását is látja,[363.] ő maga egyre inkább tudatositja, hogy a nyelv természetesen nem az embertől független jelrendszer. Sőt, fölfigyel arra is, hogy a nyelv lehet osztályokhoz kötött, és figyeli a rétegnyelvi elemeket. Felfedezi azokat a szavakat, melyek a "kültelki villamosokon... a szegénység orrfacsaró szagát árasztják", a csibésznyelvet, s általában azokat a nyelvi elemeket, me-

lyek a jellemzés eszközei is lehetnek az iró kezében. Még egyszer hangsulyoznunk kell azonban, hogy a nyelvet elsősorban nem kisérletnek látta, hanem a hagyomány s általában a nemzet megőrzése legfontosabb eszközének.[364]

Az összetartozás gondolata más aspektusban is megvillan ekkori irásaiban. Egyik legszebb tárcája, a Két részeg meg egy rendőr[365] például az egyszerü, a szegény emberek szolidaritását ábrázolja. S a máskor ironikusan kacsintó Kosztolányi, miközben azt figyeli, hogyan támogatja hazafelé a részeg öregembert és öregasszonyt a "falusi ember", s hogyan próbálja segiteni a "fővárosi szerencsétleneket", mintha könnyet morzsolna el a szemében. Mintha részvétébe, emberi együttérzésébe is mélyebb, valósabb szinek játszanának, csillognának, s ez a szemérmes rejtőzködő egyéniség mintha nem is mindig bujna már idegen szerepekbe.

Körülbelül ez a háttere - és természetesen nagy regényeinek egymásutánja is - annak a néhány évnek, mig 1924-től 1928-ig végérvényes kötetté rendeződött és szerveződött benne magában is a Meztelenül, amely elsősorban azzal lepte meg kortársait, hogy szabadverseket is közölt benne. Aligha azért, amiért Németh László feltételezi, hogy tudniillik a"Kosztolányi-lira természetes medre eldugult" volna /366./, s őt nyilván nem ugyanazok a minták ösztönözték erre a kalandra, mint Babits Mihályt, ~~aki érzékenyen reagált Erdélyi és Illyés szabadverseire~~.

A forma megválasztásában nyilván része volt Kosztolányi belső válságának is. A lateiner értelmiség széthullásával párhuzamosan hol kétségbeesetten, hol riadtságát rejtve, fölényesen ke-

reste azokat a fogódzókat, melyek mentén a maga széthulló világképének elemeit megmenthetné. Ilyen fogódzónak mutatkozhatott esetleg a szabad vers is. A szemléletváltással párhuzamosan történő formaváltást hasonlóan magyarázza Füst Milán: "Meztelenül. E cim nyilván azt akarja kifejezni, hogy a költő megtalálta magában legigazibb őszinteségét, hogy legyőzte mindazt, ami eddig annak ellensége volt. - Meztelenül: ez a cim azt jelenti, hogy mindent megutált, ami felruházta, vagy felcicomázta beszédét, - hogy meztelen szeretne lenni végre, mert eddig nem érezte magát annak. Jól megértjük ezt a vágyat, ezt a nosztalgiát az őszinteség után. A dühöt, amely élete delén fogja el az embert, mikor körülnéz s megállapitja, hogy sok mindent elmondott már, csak éppen azt még mindig nem, amit a legjobban szeretett volna világgá kiáltani, ami szivét a legjobban nyomta." /367./

A szemléleti átalakulás értő és magyarázó elemzését adja Kassák Lajos is: "Aki ugrálni, csillogni, bukfencezni tudott, és a levegőben is csengettyüszót varázsolt elő a szavaiból - ilyen bizonytalanul lépeget a földön, és ennyire az értelem zsákhordói lettek a szavai. Mintha ujra tanulna járni, és ujra tanulna beszélni. S már aligha tud kitérni ez elől a vállalt erőpróba elől. Az örök diákkamaszból meglett férfivá komorodott. Ha a tükör elé áll, nem tetszelegni akar magának, látván ábrázatának mását, hanem gondos számvetést csinál multtal, jelemmel és jövővel. A szavak karneválja helyett a bizonytalanságérzés panaszai koldulnak. Az impresszionista költő kibámul az éjszakába, és illuziókon és hirtelen impressziókon tul egyszerre igy szól magához:

.....hát te mit kerestél
ezen a földön, mily kopott regéket,
miféle ringyók rabságába estél,
mily kézirat volt fontosabb tenéked,
hogy annyi nyár mult, annyi sok deres tél...
.....
Ötven,
jaj, ötven éve - szivem visszadöbben -" /368./

Kassáknak ez a birálata már az ötvenéves költőt köszönti, mégis leginkább talán a Meztelenül verseit iró Kosztolányit jellemzi a leghitelesebben. A költőt, akit már nem kápráztatnak a rimek, aki ráébredt az élet "meztelen" döbbenetére, aki megizlelte a magányi keserüségét, aki közvetlenül megtapasztalta az addig biztonságot adott lateiner értelmiségi háttér elmozdulását, aki ujra meg ujra megpróbált kitörni az esztétizáló szemlélet felismert korlátai között, de aki épp az esztétizáló magatartás kétarcusága miatt sosem tudott eljutni az alkotó humanizmus eszményéig. Elsősorban ez teszi olyan tragikussá a Meztelenül kötet világképét. Nem magányos dokumentuma e kötet Kosztolányi szemléleti kiutkeresésének. Ott készülődött már némelyik verse azokban a tárcákban, melyekben annyi részvéttel szólt az egyszerü kisemberekről, s mintegy előlegezi az Alakok és a Bölcsőtől a koporsóig lirai rajzait. Emitt a lirikus oldja prózává tapasztalatait és emlékeit, mig a Meztelenül-ben elsősorban a prózairó keresi a lirai kifejezésmód felszabaditó ihletését. /369./

A formaváltás közvetlen kiváltó okát sokfelé kereshetjük.

Kassák Lajos szerint a modern költészet hasonló törekvései termékenyitették meg Kosztolányi liráját, Turóczi-Trostler József a formális expresszionizmusnak Kosztolányira tett hatásáról ir, amikor a Meztelenül verseiben "a hangulatmenet mintha már-már logikai menetté világosodnék". /37o./ Alighanem igazat kell adnunk ama finom megfigyelésének, hogy "ezek a versek csak abban az értelemben szabadok, hogy nincsen szabályozott metrumuk, hogy látszólag elszigetelt részekből vannak összerakva, holott valójában kivétel nélkül egy belső ritmus-magból nőttek ki, épültek föl, - ugy hogy ez a mag központi szervként táplálja, tartja összefüggő lüktetésben a vers szervezetét".

A Meztelenül a Kosztolányi-lira - részben a korból fakadó s a világkép válságából következő objektiválódásának dokumentuma.

A rim mestere, aki a kifejezés nagyszerü lehetőségét találta meg a regényformában, most azért szakitja le a versről a szépség eszközeit, hogy itt is meglelhesse az önkifejezés adekvát formáját. Most már tudja "kivülről", objektiválva szemlélni régi önmagát és azokat a költői törekvéseit, melyeket - ugy érzi - maga mögött hagyott:

Igy értem én erre az utra,
melyen jártok azóta.
A félelem vezetett,
mert féltem nagyon, hogy meghalok, s a sötétben kiabáltam,
követelőzve, hogy a többiek rám figyeljenek,
szánjanak meg és szeressenek.
Megszántak engem ők,
szerettek is, s én is szántam és szerettem őket.

Egyik kezemben a félelem, másikban a részvét,
ballagtam előre,
s közben elmult fél életem.

/Költő/

Megunta a régit, "nekem már elég volt, /lassan hazamennék." - irja a Vendégség közben cimü versben. Már Hetedhétországban sem várnak rá uj tapasztalatok és élmények:

Hideg- és melegviz-szolgáltatás minden szállodában,
néhol éjfélkor is lehet borotválkozni,
könyvet vásárolni. Telefonhivásra
nyomban házhoz mennek. Ámde, bevallhatom,
végső benyomásom fölöttébb leverő.
Mert mikor vonaton száztiz kilométer
sebességgel lihegett e dicső városok
felé a füstben a vékonyan csorgó
holdfényben, mindenütt láttam riadozva
igen jelentősen
az ébren-alvó népes temetőket.

S itt nemcsak az sugallja a költői elmozdulást, az érdeklődés irányának változását, hogy ezt a verset átvonásaival, szándékolt prózaiságával akár egy avantgard költő is megirhatta volna, hanem az az árulkodó sor is, melyet ez a kényes stiliszta egészen biztos, hogy tudatosan alkalmazott: az "igen jelentősen". Egy ilyen már-már prózai közbeiktatás mindennél jobban árulkodik arról, hogy a benne élő kiábrándultságot, magányt, s az ebben a költeményben is számtalan alakváltozatban jelen lévő szkepszist uj eszközökkel akarta megirni és kifejezni. Mint ahogy alighanem alkalmasabbnak érezte ezeket az eszközöket a megujult témavilág érzékeltetésére

is. Sokkal valóságközelibb, életteljesebb e korszaka, mint az előzőek. Immár hemcsak az egyes ember hangulatait, lelki reflexeit, nem csupán a tünő időt és a nosztalgikus világérzést igyekszik a vers kiindulópontjává tenni, hanem magát a tömeget is, mely az ő formátlan, állandóan változó, lüktető ábrázolásában erősen hathatott József Attila hasonló témáju versére is.

A lirai egyszerüsödés, az érzelmek köznapi szintre szállitása /s épp ezáltal való hitelesitése/, a nagy szavak, a patetikus-retorikus gesztusok tudatos kerülése, a dekorativitás mellőzése mind-mind azt a célját támogatják, hogy közelebb férkőzhessék a valósághoz, ugy, abban a szellemben, ahogy már idézett cikkében irta. Remek példa az érzelmi redukcióra a Csöndes viszontlátás, mely visszafogottságával, tartottságával válik hü emberi dokumentummá. Érdemes visszaemlékeznünk arra a képre, amit a világháboru idején rajzolt a fronton harcoló, vérben álló öccséről, s mellé helyezni ezt az ujat, mely épp szükszavuságával mond többet és humánusabbat amannál:

Mozogni kezdtem. Fölkelt meglepődve.
Mindketten mosolyogtunk, megcsókoltuk egymást.
Nem igen tudtunk beszélni,
mert észrevette ő is,
amit én észrevettem,
s megállapodtunk abban, hogy este együtt vacsorázunk.

Ezzel az ujfajta látásmóddal régi kedves témáit, a magányos emberek látványát és szenvedését is uj távlatokba tudja állitani, s egyetemes érvénnyel fejezi ki magányukat, mint a maga nemében remekmü Lankadt ibolyában:

Lankadt ibolya forró délelőttön
ez a lány. Szája keserü, fáradt.
Ugy mosolyog, hogy fáj, s régi álmok
kisértetei játszanak árnyas, nagy szeme körül,
halovány arcán pedig a mult emlékezik,
mindenre, ami volt, Kopott és megdicsőült,
Szórakozottan megy az utcán. Otthon
sir. Nevetése zavart, mint a szegény
lányok, kik félnek, hogy megsértik,
vagy lenézik őket. Nyulszőr-boáját is
azért viseli, hogy alkalomadtán
legyen mivel védekezni, formálni
fejét, s maga elé tarthassa, vagy belé-
harapjon.Sokat szenvedett nagyon.
Kevés öröme volt. Megcsalták, félrelökték.
Harminchárom éves. Mint Krisztus
abban azidőben, mikor keresztre feszitették.

A védtelen, kiszolgáltatott embert eddig szivesen idézte tárcáiban, kisebb cikkeiben. Most a prózai müvek lapjairól átléptek a versek közé is. A "lankadt ibolya" mellett nem kevésbé érzékletesen, humánusan idézi az özvegyet a villamoson /Özvegy a villamosban/, aki ugyanolyan védtelen, kiszolgáltatott és magányos, mint amaz volt. Verset ir - tárcát is, nem egyet - a Gépirókisasszonyról, monoton munkájáról. S bár nem a kérdés mélyére hatolva, de a társadalmi egyenlőségnek egy sajátos, kicsit tullirizált értelmezése is megjelenik az Intés az öregebbek tiszteletére cimü versben, melynek végén ugyanaz a "diadalmi lobogó" emelkedik a magasba, melyek "uszva, lassan repülnek az ünnepi magasban" a Szeptemberi áhitat csodálatos befejezésében. /

Ekkoriban irt cikkei, tárcái is sokat elárulnak magáról,

de a vers volt mindig az az elem, melyben legnyiltabban és legteljesebben nyilatkozott meg, kendőzetlen őszinteséggel, átélt igazsággal. A Meztelenül-ben - akárcsak régebbi köteteiben is - ő verseinek hőse, s a kötet egyik alaprétege azt a folyamatot ábrázolja, ahogy a lirai én-ben is bekövetkezik a változás, átrendeződés. Kendővel született a világra, s egész életében elhomályosult, tétova tekintettel kereste az igazságot - írja a Bekötött szemmel cimü versben -, de hiába próbál szabadulni bénitónak érzett adottságaitól, soha nem sikerült szeméről letépnie a látását akadályozó vásznat. S azt kell hinnünk, hogy ekkori érzése szerint a tisztán látását és világos megszólalását akadályozó tényezőnek tekintette egészszaddigi költészetének sok formai bravurját, a csak a kifejezés szépségére ügyelő zeneiséget. "Ruhátlan és hustalan zug el a lelkem, / nem illik hozzá az ifjui parádé" - irja a Csomagold be mind-ben, e korszakának egyik legjellemzőbb, önmagáról legtöbbet eláruló versében. "Ezeken a költeményeken erősen látszik a prózairó roppant irástudata - mondotta Kosztolányiról tartott remek meglátásokban bővelkedő akadémiai székfoglalójában Szabó Lőrinc -... Itt hiányoznak először a Kosztolányi-versekből a kétes szükségességü jelzők, főnevek. A türés, a közöny, a bölcsesség korszakában vagyunk, a pillanat most már az örök érvény egyszerüségével 'higgadtan de keményen fujja goromba dalát' ." [371] S valóban: a sikert annyira áhitó, a népszerüségben oly szivesen megmártozó költő egyetlen gesztussal kiszakitja magát eddigi közegéből, hogy magányosan maradhasson, hogy a hivatása parancsára hallgatva maga vivja meg azt a küzdelmet,

melyhez most már nem érzi fontosnak a jelzők csábító fényeit és a kifejezés lüktető szépségét, hanem mint kötete címében is vallja: a pőre egyszerüség kockázatát vállalja, csakhogy minél tisztábban, igazabban cselekedhessen és készülhessen a halálra:

Csomagold be mind, ami volt, ami régen
volt, ami édes, mind csomagold be,
ami több, mint játék, szerelem, több, mint
élet is, a kincseim csomagold be,
régi szavam, az aranyt, kevélyen
csengő rimeim, melyekkel magasan
röpültem a többi fölött, s ékes igéim,
mind-mind csomagold e batyuba,
abba, amit hoztam, s hagyd az uton másnak,
hogy hősi-igazul járjak egyedül,
egyszerü ember az egyszerü földön,
s meztelenül legyek, amint megszülettem,
meztelenül legyek, amint meghalok.

/Csomagold be mind/

Micsoda áldozat lehetett ez! Aki olyan jogos és büszke öntudattal mondja el magáról, hogy csengő rimei szárnyán magasra szárnyalt a többi fölé, most tanulóifju módjára kezd uj utat, a szabadvers utját, csakhogy minél egyszerübb, közérthetőbb lehessen, s minél többen érthessék meg mindazt, amit el akar mondani. S mindezt kendőzetlen egyszerüséggel, már-már ridegen, ahogy Szabó Lőrinc irja:"... rideg fájdalom és közönségesség mind, versek-nek csak vasvázai és csontvázai, és mégis igazi költészet!" 372. Néhol valóban szinte elemi erővel tör föl belőle a válság, a megcsalatottság, a becsapottság érzése. Mintha addigi életét,

melyet a szépség szolgálatának szentelt, amelyben a magányos humanista gőgös szeretetével gyakorolta a részvétet, elhibázottnak érezné. Ennek zaklatott, elfuló beismerése a Magánbeszéd:

Az életet szerettem. Azt,ami lüktet,
azt, ami vágtat a vér rohamán.
És sziveket gyüjtöttem. Elhanyatló,
kedves főket, jó aggok kékerü,
áldott-kezét, kisgyermekek, csodás,
seprős-pilláju büvös szemeit,
Mostan természetesen kiabálok,
izgága dühvel csapdosom üres
kezem. Jaj, jaj, én eszelős
gyüjtő, felsült, rossz üzletember,
nagyralátó fajankó, mit müveltem?
Gyüjtöttem volna inkább szivtelen,
durva követ, goromba vasércet,
halomra rakva mind-mind ittmaradna
vigyázva elfogyó életem hideg
vigyorral, mint zsugorit az arany.
De megvesztem azért, mi elveszendő,
imádtam én a legtöbbet, mi széthull
s romlandóbb, mint a málna, vagy a hal.

Kosztolányi szabadverse nem tart kapcsolatot a szabadversnek azzal a tipusával, melyet Erdélyi József és nyomán Illyés Gyula müvelt, s amely még Babits költészetére is hatással volt. Bár elképzelhető, hogy Kosztolányi formaválasztására bizonyos hatással volt Kassák jelenléte, az a tény, hogy ezen a látszólag minden hagyományt elvető módon is találkozni lehet a világlira áramával, szabadverse mégis merőben más, a vers kezelésének módja inkább Füst Milánét idézi, anélkül, hogy kettejük költeményei-

nek természete bármily rokonságot mutatna is.

Füst Milán ihletésére, formakezelésére az antikok voltak hatással, illetve az antikvitásnak az az élménye, melyet Berzsenyi lirája közvetitett. Nála a szabálytalan sorok mögött is fölfölsejlik a kötöttebb ritmus emlékképe. Hasonló megfigyeléseket tehetünk Kosztolányinál is. Sokszor egy laza, nem pontosan megtartott blank-jambus alapséma sejthető szabadverseiben, melyek ilyesformán ugyancsak a hagyomány áramkörébe - a Shakespeareből megtermékenyülő Vörösmarty - kapcsolódnak. Ez a kötetlen alapséma sejthető például át épp az imént idézett Magánbeszédben is.

A Magánbeszéd is figyelmeztet: válságának mélyén magányérzése lappang. A polgári intelligencia becsületesen gondolkodó része tudatosan is vállalta a világtól való félrehuzódást.E drámát, illetve e menekülés hiábavalóságának drámáját irja meg majd Babits a Jónás könyvé-ben. És ugyanő a Magánbeszédhez hasonló, mélyről fakadó, arra rimelő, de vele kicsit feleselő vallomását mondja el a Cigány a siralomházban cimü versben:

Ugy született hajdan a vers ujjam alatt,
ahogy az Ur alkothatott valami szárnyas
fényes, páncélos, izelt bogarat.

Ugy született később az ajkamon, mint
a trombitahang, mint a trombitahang,
katonák szomjas, cserepes ajkain.

De ma már oly halkan, elfolyva, remegve jön,
mint beesett szemek gödreiben
remegve fölcsillan a könny.

Persze Babits azt is kimondja: "Nem magamért sirok". Kosztolányi

azonban elsősorban a maga elhibázott életét siratja, s annak jóvátételéül, kiegészitéséül vállalja a költői alkotás számára uj utjait.

Ám a kötött mértéktől való szabadulás vágyának és kifejezése demokratizálódásának sokkal mélyebben rejlő okai voltak, semhogy csak irodalmi hatásokkal magyarázhatnánk őket. "A tenger zug még és a szikla áll / s mi fulladunk és köveken zuzódunk..." - irja Babits A huszéves "Nyugat" ünnepére. Alighanem valamennyien fuldokolva, kapkodva szedték a levegőt, hiszen az ellenforradalmi korszak lassu stabilizációja még nehezebbé tette a szabad gondolat lélegzetvételeit. Kosztolányiban mindez semmiképp sem tudatosodott ugy, mint - mondjuk - Babitsban. De a költők finom érzékével megsejtett valamit a korban forgó, feszitő ellentmondásból, s a maga módján, a maga eszközeivel, költői tehetsége természete szerint éreztette is őket. Babits azt irja, hogy a költő remegő kézzel óvja a tiszta szellem egyre halványabban pislákoló fényét, s Kosztolányinál is feltünik a bizonytalanság érzése, de sokkal stilizáltabban, áttételesebben, képbe olvasztva. Ő arról ir, hogy villamoskalauznak álmodja magát, "Dülöngve a kocsi ingó / talaján, / bőrtáska nyakamban, / állok". /Kalauz/. Babits szeretné megtalálni a "milliókat", szeretné megosztani nehézségeiket, Kosztolányi versének cime: Vágy eltévedni:

Én már unom azt, hogy azért szeressenek, mert én vagyok.
Más az én vágyam. Eltévedni éjszaka a sivatagban,
egy kis fényjel után, benyitni egy házba,
hol lámpavilág ég s vigan lakomáznak.

Várni, amig kinálnak, letelepedni
rakott asztalukhoz, étlen és szomjan,
csak mint kósza vándor, ismeretlen senki,
valaki, kinek a saruja csupa por.
Azután vigyázni, hogy nézi a gazda
lassan-evő szájam, gyorsan-ivó torkom
kortyait, a kezem, mozgó kezem árnyát
s megrendülő arcomat oly jó szeretettel
gyönyörködve bennem, mint egy kutyában.

Rendkivül sokat mondó, árulkodó vers ez. A megnyugvást, biztonságot kereső költő mintha megint visszatalálna az expresszionisták ihletéséhez. Elsősorban Werfel fiatalkori köteteinek emléke bukkan föl időről-időre lirájában, elsősorban mindig akkor, amikor emberközelbe akar jutni, amikor a maga módján meg akarja fogalmazni humanista vallomását, azt az érzését, hogy neki is kell valahová tartoznia. Igaz, épp a Meztelenül verseinek születése idejéből ismerjük olyan vallomását, amelyben az izmusok divatjának elmulásáról ir /373./ Biztosra vehetjük, komolyan gondolta ezt. Werfel lirája azonban nem az expresszionista költészetet példázta számára, hanem olyan ihlető közeget, melyhez időnként megtérhetett. A maga rokonát látta benne. Expresszionista társaival szemben az egyszerü jóság költőjének érzékeli, s ahogy ir róla, ahogy magatartását már-már idealizálja, mintha a maga szemléletmódjának apológiáját fogalmazná meg:"...mig a többiek az egyszerü széphez tértek vissza, ő visszatér az egyszerü jóhoz... Werfel angyali hangokat pendit meg, hangja ugy hat, mint valami egészséges forradalom. ~~Lirájának fő tárgya a részvét.~~ Lirájának fő tárgya a részvét. Részvét, mindenkivel, aki él, rész-

vét, együttérzés, jóság az emberekkel, állatokkal és tárgyakkal, az egész világgal szemben, ahol életünk misztériuma folyik. Barátja mindenkinek és mindennek. Lehajol hozzánk, mint kedves, puhakezü tanitóbácsi, megsimogatja állunk, s megkérdezi, mi bajunk. Apró tragikumok - mások bajai - fájnak neki, igénytelen semmiségek, melyek lelke nagyitó üvegében óriási kisértetekké nőnek. Gyermeteg. Milliók életét éli erősen. Werfel, az idegen életek mükedvelője, idegen bánatok keserü mélyére száll le, hogy mindenkivel szenvedjen és mindenkit megvigasztaljon. Boldogságtól könnyezve dalolja a jóság örömét, ditirambokat ir arról a mélységes elégedettségről, melyet a jó tett okoz, ugrál, mint a gyermek szeret a földön lenni érdemes élni, csak azért, hogy jót cselekedjen..." /374./

Vajon nem magamagát jellemzi-e e szavakkal Kosztolányi? Nem az ő lirai szemléletmódját jellemzi-e az, amit Werfelben oly nagyra értékel, hogy van szeme észre venni az élet apró tragikumait, s azokat nagyitja óriás kisértetekké? Nem a "bus férfi" dalolja-e a jóság örömét? Vagy amikor arról szól, hogy Werfel költészetében még a "butorai is karjába borulnak", nem a "szegény kisgyermek" attitüdjének megvalósitóját köszönti-e benne? S nem Kosztolányi humanizmusának volt-e legsajátabb jellemzője a részvét, amely legfeljebb a "tanitóbácsis" simogatás tettéig jutott el?

Az a fajta "parlando" hangnem, mely a <u>Meztelenül</u> jónéhány versét jellemzi, a francia unanimisták lirájában is megjelenik. A kései Kosztolányi-forditások között találunk Paul Morand-forditást, és Jules Romains verset is. Figyelemre méltó, hogy az utób-

bi Ódáját az eredetihez hiven forditja le, ezis jelzi, hogy saját lirájában is megértek a rokon hangok./375./ Az unanimisták meggyőződése szerint a költő fő hivatása az egyszerü szépség elmondása és érzékeltetése. Mindezt puritánul, nem irodalmi módon kell tennie. /376./ E szándékolt egyszerüség, az irodalmaskodás megvetése a Meztelenülnek is alaprétege.

Kosztolányinak ez a fajta egyszerüsége, a szeretet iránti vágya, a közösségbe való tartozás igénye tér vissza majd az Ujhold lirikusainál, elsősorban Pilinszky Jánosnál, akinél még a Vágy eltévedni lakomájának képe is több változatban jelenik meg. A lirai én ilyesfajta objektivációja nála alapvetően spirituálissá változik. Kosztolányi versének utolsó képe, a szeretetre szomjazó, simogatásra vágyakozó magányos ember kutyához való hasonlitása ugyancsak alapvető motivummá válik Pilinszkynél, még költői szépségü Requiemjében is feltünik e motivum. Ez a tény is jelzi, hogy a Meztelenül hangjában Kosztolányi egyetemesen meglévő emberi igényt próbált megfogalmazni, egyfajta humanista magatartás paradigmáját adta.

A megujulni vágyó költő magába huzódik, de messzi utra kelne, csakhogy meglelhesse az igazi emberi érzéseket. Csupa ellentmondás. Végletek között hányódik, az egyik pillanatban szinte expressionisztikus, remegő vágyakozással fordul a másik ember felé, a másik pillanatban mintha fittyet hányna rájuk. Soha ilyen megértő szeretettel nem ábrázolta az elesetteket, a társadalom peremére szorultakat, a Beteg kiábrándult, szkeptikus záróképében mégis ezt irja:

Nincs itt más megoldás.
Csak egy.
Élni e rettenetes életet,
egészségesen.
Rettenetesebbnek lenni, mint az élet.
Kikacagni azt, aki
szenved.

Melyik az igazi? Ilyen ellentétekből szőtt, a végleges ellentmondásokat magába olvasztó egyéniség kapcsán talán föl sem lehet vetni e kérdést. Alighanem mindkettő. Ő a megértő, a könnyekig szeretni tudó "bus férfi", de a cinikus kitérőkre hajlandó Esti Kornél is. E kitérők után azonban még tisztábban, még világosabban lát. S talán ezt hivatott igazolni az a tudatos kötetszerkesztői megoldás is, melynek eredményeképpen két verssel a Beteg után ott a Régi dajkánk egyetlen öröme. Kosztolányi humánumának egyik legszebb, legteljesebb megnyilatkozása, melynek záróképében a dajka ugyanugy elálmodozik az emberi méltóságról, melyből neki oly kevés jutott, mint József Attila édesanyja az Anyám cimü versben, amint álmában tiszta kötényt hordott, s olyankor még a postás is köszönt neki:

Sötét az ablaka, ha arra megyek,
nem ég a lámpa, tüz se világit,
szemétbe kapirgál, surolja a padlót,
sóhajtva rakosgat és maga elé néz.
De egyszer meglestem: a falra mosolygott,
egyedül volt otthon s a falra mosolygott,
mert látta magát, amint egy régi este
fényes konyhánkban állt a gáz-sütőnél,
karonülő fiammal, nagyon-ifjan,
s dalolt.

E versekben és azzal a gesztusával, ahogy szabadulni akart régi nyügeitől, Kosztolányi valóban a "legteljesebb őszinteség"-ig jutott, melyről oly szépen irt e kötet kapcsán Füst Milán[377]. A közvélemény, legalábbis az irodalmi közvélemény azonban más várt tőle. Turóczi-Trostler József, aki különben igen finom megfigyeléseket tett a Kosztolányi-szabadvers természetéről, attól óvja, hogy "távlatröviditése", melyet szerinte ez a költői modor okoz, nehogy "elemző prózára forditsa nyelvét".[378] A Meztelenül hangváltására egyébként alig-alig figyelt fel a kritika. Rendkivül érzékenyen reagált viszont a kötetre a konzervativ irodalom képviseletében Szász Károly.[379] Azt is megkérdőjelezi, vajon egyáltalán versnek lehet-e nevezni Kosztolányi uj kötetének darabjait. Mégis hangsulyozza, hogy a konzervativirány képviselői változatlanul rokonszenvvel figyelik "Kosztolányi költői egyéniségét", elsősorban azért, mert most is finoman, artisztikusan, hitelesen szólaltatja meg a család hangjait /Az apa/. Kifogásolja azonban, hogy "izléstelenül durva képben idézi az édes anyákat".

Szász Károly, noha alapvetően korlátoltan olvassa a Meztelenült, abban nem téved, hogy a költő számára nagyon fontossá vált a családi otthon, a világ zürzavarával szemben a lélek békéjét sugárzó szeretetközösség. Ezért is panaszolja oly fájdalmas őszinteséggel az idő mulását, mely törvényszerüen elválasztja egymástól a nemzedékeket, ezért áraszt oly fájdalmas rezignációt a Csöndes viszontlátás, mely ugyancsak a könyörtelen idő mulásának gondolatát zenditi meg. Való igaz, hogy Az apa cimü

vers e fájdalmasan felfakadó családi költészetnek maradandó remeklése.

Egyre gyakrabban tünik föl Kosztolányi ujabb verseiben a "mégis" tépelődő gondolata. Jellemző, több változatban visszatérő képe a zászló vagy a lebogó, mely minden fájdalom, minden gyengeség fölött hirdeti az élet diadalát. Az Intés az öregebbek tiszteletére cimü versben igy jellemzi az élet küzdelmeit megjártakat:

> ...váratlanul elétek állnak, időtől koszoruzva,
> mint a csodák, mint akik háboruból jönnek,
> egyenesen, mint a zászlórudak, s egyszerre kibontják,
> hogy ámuljatok, vihar-csapott, de visszahozott életüknek
> méltóságosan lebegő, békét hirdető, diadalmi lobogóját.

A Zászló befejezésében:

> Lelkem, te is, te is -
> ne bot és vászon -
> légy zászló.

Az életet jelképezik e mégis-mégis magasan csattogó lobogók. Már a lebegésükkel is /a Részegek cimü versben igy ir ugyancsak egy rokonértelmü igével éreztetve az élet fájdalmát: "Életük lóg ki - rongyos zsebükből."/. A költőben egyre tudatosabbá válik a felismerés csak az élet fölött, egy elvonatkoztatott humanista tartással, egy szigeten lehet kiküzdeni a boldogságot. E felismerésnek lesz majd személyesen is megélt kiteljesitése a Szeptemberi áhitat csodálatos zárókép e.

A Meztelenül az utkeresés dokumentuma, s annak bizonysága, hogy a kifejezés vágyott teljességéért Kosztolányi hajlandó volt

uj utat kezdeni. Ennek bizonysága - a verseskötet prózai jellegü kiegészitése - Az Alakok /megjelent: 1929/ cimü gyüjtemény. "Kosztolányi Dezső, a költő, az iró, fölényesen müvelt ember szerény reporteri álruhában elindul előkelő magányából - irja e megujult magatartás remek jellemzéséül Nagy Endre,[380.]-, bejárja a város utcáit, piacait, mühelyeit, hogy megszokott, tudomásul vett funkciókban megkeresse a lelket... A válaszok minden szaván érezni a reporteri becsületességgel megörökitett életet, igazságot, de ezek a válaszok Kosztolányi Dezső kérdéseinek függvényei, és Kosztolányi nagy iró, tehát tud kérdezni. " S valóban: aligha jutnánk e karcsu kötet magaslataira, ha csak a szándékot néznénk, s nem ámulnánk el a müvészi megvalósulás teljességén. A sorozat folyamatosan jelent meg 1926-ban és 1927-ben, s darabról darabra érezhető, hogyan kapott kedvet az iró a témához, mint vált jellemzése egyre gazdagabbá, árnyaltabbá, mint finomitotta kérdéseit, miként igyekezett az ábrázolt lelkéhez közel jutni. Egyéb riporjaiban, melyeket a kardbajnok Pósta Sándorról, a krisztinai füvesasszonyról készitett még erős az irónia, a tartózkodó kivólállás, s ez kisért még a Bicsérdi Béláról irt arcképben is, holott tudjuk, hogy egy időben ő maga is lelkes bicsérdista volt, s asztala szinte roskadozott a zöldféléktől.

Az Alakokból azonban - s ez a jóféhány riport annak is bizonysága, mint tudott Kosztolányi a napi robotból is igazi müvészetet kikovácsolni - jórészt hiányzik az irónia, illetve csak annyi és ott van jelen, ahol a helyzet, vagy a megszólaltatott személy foglalkozása, egyénisége megkivánja. Ő maga is mindvégig

jelen van ezekben a pár perces beszélgetésekben, de csak mint a helyzet megteremtője, a kérdező és a tanulságok summázója. Egyébként - a legjobb riporterek módjára - szabadon engedi a kérdezettet, hadd jellemezze az magát, hiszen szavai teljesebben állitják elénk, mint bármilyen irói bravur. Persze mindegyik riportban érezni a nagy egyéniség vibráló jelenlétét, aki egy pillanat alatt az igazi költészet magasába röpteti a leghétköznapibb helyzeteket, eseményeket, például azt is, hogy a villamoskocsi megtelt, és a kalauz megkezdi munkáját. "Közben a kocsi megtelt. Gyárba sietö munkások ülnek itt, a korán kelő emberek komorságával. Köztük egy korhely, aki elcsipte az első villamost, szórakozottan nézi a rideg csendéletet, igyekszik elhitetni mindenkivel, hogy ő is ágyból kelt. A csörömpölés fölébreszti az utcát. Nyilnak a kapuk, az emeleti ablakokban föllobban a fény, cseléd szellőz, füt, reggelire terit. Ez a villamos, mely az éjszakából robog elő, most mindennapian siklik a Köruton, egy parány az utca életében, egy szinfolt Budapest hajnali hangulatában."

Nemcsak abban a vonatkozásban páratlan müvész, ahogy kérdez, hanem abban is, ahogy beszéltet. A nyelv minden árnyalata kibomlik párbeszédeiből, érezni, hogy fürkésző tekintetéből nem hiányzik az önkéntes nyelvész lázas érdeklődése sem. Mindegyik alakjának saját nyelve van, mindegyik hibátlanul beszéli a maga rétegére jellemzőt. A mérnök pontos, a grófnő előkelő, a rebülő nagyvonalu, a cseléd egyszerü/nem véletlenül beszél kopár tömondatokban/, a képviselő viszont tulságosan is választékos. A sok telitalálat közül csak épp a tökéletesség érzékeltetése kedvéért idézzük a szemetessel készitett interju befejező sorait:

"- Kik a guberálók?

- Akik a szemétben kotorásznak. Kolompár cigányok, rongyászlányok. Elgondolkozik. Van a telepen egy félbolond is, a Szepi. Az mindennap ott ebédezik. Kiveszi a szemétből a szafaládét, a hurkavéget, a sajthájat még meg se törli, csak a botjához ütögeti néhányszor. Ugy kapja be. Sose feküdt betegen. Kilencven kila.

- Miután elszivta a szivarját, ismét szótlanná vált. - De ez nem rám tartozik. - Olyan hangsullyal, mintha értésemre akarná adni, hogy rám se tartozik.

- Hát kire tartozik?

- A hivatalra. Tessék oda fordulni. Ott majd mindent meg tetszik tudni."

Kosztolányi azt a fajta riportert tekinti ideáljának, aki nem foglal állást, hanem meglehetős szenvtelenséggel, teljes objektivitással dolgozza ki témáját. Mint igazán nagy müvész azonban mégis állást foglal. Elsősorban azzal,ahogy jellemzi, megszólaltatja például a képviselőt vagy a tőzsdést. Az embereket a szavaikkal, a gesztusaikkal ábrázolja, de igy is teljesen. Hiszen minden megszólaltatottja egyéniség is, de foglalkozásának, annak a rétegnek, aki azt a mesterséget üzi, tipusa is. "Az oszlopfők félemberei ezek az alakok - irja kritikájában Németh László -. Derékon felül egyének, s mint ilyenek nyulnak ki az épületből, derékon alul azonban összefolynak a foglalkozással, amelyet jelentenek. Csak az izlés fölényes mestere lebegteti ezeket a figurákat ily müvészien az egyéni és tipus határán; csak az apró tények konok szerelmese keverheti ily bőségesen az egyéni élet adatait a céh adataival."[381].

Az Alakok, noha megirásának módja, témája is azt szugerálja, hogy a teljes valóságból sarjad, felül is emelkedik a valóságon, a költői távlattartásnak arra a magaslatára, melyet Arany János érzett olyan fontosnak, amikor a való égi mása megrajzolásának szükségességét hangoztatta." A látható világ tényeihez tapad - irja megint találóan Németh László -, de nem annyira anyagi mivoltukhoz, mint költői minőségükhöz. Ha megkockáztatható ez az ellentmondás: a konkrétum metafizikusa ő. Ti a lényegben keresitek a rejtélyt? A rejtély a jelentkezésekben van. Nektek mélység a világ? Nekem felület. Ritka tehetség! A dolgok közt él, mint az asszonyok, és fölöttük, mint a költők."[382].

Móricz Zsigmondon kivül talán nem volt még egy irója a Nyugat-nak, aki ilyen gazdag irói nyersanyaggal rendelkezett, aki ennyire jártas lett volna az életben. Kosztolányi azonban nem a vegetációt kereste, hanem az alkalmat. Azt a pillanatot, amikor a valóság szilárd talajáról hirtelen felröppenhet, s most már madártávlatból ábrázolhat s mondhat itéletet mindarról, aminek az imént még a kellős közepében volt. Ezekben az években hatalmas böröndbe csomagolna mindent, amit értéktelennek érez. De azért átlát a börönd falán, pontosan érzékeli tartalmát, s a látszólagos szakitás perceiben is makacsul őrzi azt, ami egyszer az övé volt.